

УДК 616.98:579.842.1/.2(497.11)“13/14“
091=163.41“13/14“
ID 79684361

Изворни научни чланак
РаД примљен: 07.08.2022.
РаД прихваћен: 30.09.2022.

Марина Штетич

Одељење за историју

Филозофски Факултет – Универзитет у Београду

Чика Љубина 18–20

marina.stetic@f.bg.ac.rs

СХВАТАЊЕ УЗРОКА И ЛЕЧЕЊА КУГЕ ПРЕМА ХИЛАНДАРСКОМ МЕДИЦИНСКОМ КОДЕКСУ*

У раду се говори о узроцима, облицима лечења и превенције, као и правилној исхрани оболелих од куге, према спису о заразним болестима *Хиландарској медицинској кодекса*. Поменути рукопис представља лекарски зборник настао у виду прерађених превода најзначајнијих дела западноевропске средњовековне научне медицине, која највећим делом припадају медицинској школи у Салерну, заснованој на античким учењима и традицијама. Уочено је да спис о заразним болестима *чумној рога* (куга, велике и мале богиње) потиче из IV књиге *Канона медицине*, дела арапског лекара Авицене, из прве половине XI века. У *Хиландарски медицински кодекс* највероватније је доспео посредством одређеног латинског превода Авиценине књиге, насталог у периоду од половине XIV (тачније од 1347/1348. године) до краја XV века, који можда такође потиче из салернске школе. Посебна пажња посвећена је идентификацији, особинама и својствима лековитих дрога, претежно биљног порекла, које су имале своју примену, како у лечењу, тако и у оквиру превентивних мера, намењених здравим особама непосредно изложеним зарази. Такође је указано и на погрешне идентификације одређених лековитих биљака и материја у постојећем издању овог драгоценог извора српске средњовековне научне медицине.

Кључне речи: кућа, узрок, лечење, превенција, лековито биље, заразне болести, Хиландарски медицински кодекс, Авицена, Канон медицине, Салерно, српска средњовековна научна медицина.

* РаД је део пројекта *Човек и друштво у време кризе*, Филозофског факултета, Универзитета у Београду.

Зборник медицинских текстова, познат под називом *Хиландарски медицински кодекс*, представља старосрпски превод најзначајнијих лекарских списа медицинских школа у Салерну и Монпељеу, на којима се заснивала читава европска, али и српска средњовековна научна медицина. Медицинска и фармаколошка знања средњовековних европских лекара темељила су се на теоријама грчког лекара Хипократа (460–370 п. н. е.) и филозофа Аристотела (384–322 п. н. е.), као и на учењима грчког лекара у римској војсци Диоскурида (око 40–90) и римског лекара Галена (129–216 н. е.), која су у западноевропски свет доспела захваљујући каснијим преводима њихових дела, извршених од стране муслиманских научника. Арапски лекар Хунејн ибн Исхак ел-Ибади, у латинском свету познат као Јоханитијус (809–873), и остали научници из Багдада IX века извршили су преводе дела поменутих писаца и њихових византијских превода. Њихова знања додатно су унапредили арапски лекари и филозофи X и XI века – Разес или Расис (864/865–923) и Авицена (980–1037), као и муслимански, шпански лекари XII века – Авензоар из Севиље (1094–1162) и Авероес из Кордобе (1126–1198). Посебну важност придавали су астрологији и утицају небеских тела – Сунца, Месеца, планета и звезда, на правилну равнотежу четири животна сока (*хумора*) људског тела, поред чега су радили и на теоријама Грка о утицају исхране, окружења и расположења на човеков организам.¹ Прва медицинска школа у Западној Европи развијала се током XI и XII века у Салерну у јужној Италији, на основу арапских медицинских теорија и списа које су превели Константин Афрички (1010–1087), учени монах из Монте Касина, као и јеврејски научници у Толеду у Шпанији. У Француској је гроф Вилијем VII 1180. године основао медицинску школу у Монпељеу, док ће касније такве школе бити основане и у Паризу (1253) и Авињону (1303).²

Хиландарски медицински кодекс, који се чува у Хиландару под бројем 517, настао је у шестој деценији XVI века, тачније око 1550–1560. године. Већи део медицинских текстова хиландарског рукописа, чије је порекло тачно утврђено, представља делимично прерађене преводе лекарских списа медицинске школе у Салерну, који потичу из периода од XI до половине XIV века, баштинећи грчка, латинска и арапска учења. Фармаколошки спис о једноставним лековима (**Сказаніе кс(тѣ)ствѣ wt(ѣ) в'сакого биліа, или к врѣкк или к стѣдено или сѣхо, или мокрw. И в'сако биліе за что є добро. Сказ ѣ wt(ѣ) азѣ**), који садржи монографије укупно 145 лековитих биљака и других материја, коришћених у терапијама за лечење многих болести и тегоба, укључујући и кугу, представља превод

1 Byrne 2004 33–34.

2 García-Ballester, Franch, Arrizabalaga, Cunningham 1994, 254–255; Byrne 2004 34–35.

књиге – *Liber de simplici medicina*, познатије као *Circa Instans* (друга половина XII века), чијим се аутором сматра салернски учитељ Матеј Платеаријус (+1161). *Circa instans*, као једна од најзначајнијих књига латинске медицине, настала је у виду прерађеног превода Диоскуридовог дела *De materia medica*, које је у латински свет доспело захваљујући преводу из VI и његовој преради из XII века. У Фармаколошком спису представљене су, азбучним редом, лековите дроге биљног (*vegetabilia*), минералног (*mineralia*) и животињског (*animalia*) порекла. У наслову је наведен латински назив дроге у ћириличном облику, тачније транскрибован на основу његовог изговора на старом српском језику, поред којег у неким случајевима стоји и српско име, ређе грчко или турско. Монографије дрога садрже информације о њиховим основним својствима у складу са хуморалном теоријом, пореклу, изгледу, одређеним особеностима, понекад и року трајања, као и о примени у терапијама за разне болести и тегобе и одређеним третманима. Трактат о сложеним лековима, у које су спадале *џилуле* (пџлџџ), *леџуарији/елекџуарији* (лџџџариџ) – лековита заслађена маса у форми пекмеза, затим *уља* (мџлџ), *масџи* (мџџџ), *мелеми/емџласџи* (емџџџџ) и *ђулаји* (ђулапџ), тј. *сируји* (ширџџџ), настао је на основу дела Николе из Салерна (прва половина XII столећа), под називом *Antidotarium*. Фармакотерапијске белешке за многа обољења, затим спис о свакодневним (акутним, ефемерним) и маларичним огњицама (повишеним температурама), као и оним насталим услед великих богиња, потичу из дела *Practica brevis*, ученог салернског лекара Јована Платеаријуса (крај XI – поч. XII века). Спис о дијагностици обољења према променама у мокраћи је, по свему судећи, такође настао на основу неког салернског медицинског текста.³

Посебно значајан и драгоцен део *Хиландарској медицинској кодекса* представља тзв. спис о заразним болестима, који се односи на инфективне огњице изазване болестима куге и великих и малих богиња. Поменути трактат одговара поглављу о „кужним огњицама“ IV књиге *Канона медицине*, дела арапског лекара Авицене из прве половине XI века.⁴ У *Хиландарски медицински кодекс* уврштен је, по свему судећи, посредством неког латинског превода Авицениног дела, који највероватније такође припада медицинској школи у Салерну.⁵ Сматра се да спис о узроцима,

3 *Inventaire de la pharmacie de l'hopital St-Nicolas de Metz* 1894; *Le livre des simples medecines* 1913; Грмек 1961, 31–44; Каџић 1977, 193–275; Исти 1965, 60; Исти 1967, 97–114; Исти 1978, 35–54; ХМК 1989, XIV–XVIII, XXXIII–XLVI (Каџић); Каџић 1990, 20–23, 65; Радић 2004, 396, 399; Ventura 2009; Бојанин 2012; 2017; Byrne 2004, 33–57; Бојанин 2012, 8, 13–15.

4 *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 125–129 (куга); 129–137 (велике и мале богиње).

5 Garcia-Ballester, Franch, Arrizabalaga, Cunningham 1994, 254–255; Byrne 2004.

лечењу и појавама које су најављивале долазак куге заправо припада посебној групи западноевропских медицинских текстова, карактеристичних за период од друге половине XIV до краја XV века (1348–1500), који одражавају напоре многих хришћанских и муслиманских лекара, ослоњених на античке узоре, за изналажење начина и адекватне терапије за лечење и заштиту од ове болести. Поменути списи о куги, који су означавани називом *consillium*, представљали су формална писана лекарска терапијска објашњења и савете, упућене неакадемској публици. Првих деценија прошлог века, немачки лекар Карл Судхоф прикупио је и објавио оригиналне текстове више од 200 различитих конзилијума позносредњовековних лекара, посвећених лечењу и превенцији од куге (нем. *Pestschriften – Cūisci o kuīu*). Процењено је да је у периоду од једног и по века, односно од појаве једне од највећих и најкатастрофалнијих епидемија куге у Европи 1347/1348. године, која није заобишла ни српске земље,⁶ па све до краја XV столећа, настало око 1000 конзилијума. Писани су углавном на латинском, а затим превођени на народне језике, да би након 1454. године били штампани за ширу дистрибуцију.⁷ На основу списка о куги може се уочити да су се учења париских, шпанских и италијанских лекара и професора XIV и XV века о узроцима избијања ове пошасте и начинима доспевања болести у организам углавном ослањала на дела Авицене и других арапских лекара и филозофа.⁸

Средњовековна медицина развијала се у складу са *хуморалном теоријом* или „пнеуматским схватањем“, насталим у античком периоду, према којем су основну снагу људског тела чинила четири животна сока – *крв*, *флејма* (слуз), *колера* (жута жуч) и *маланхолија* (црна жуч). Прва два елемента су се налазила у крвним жилама (судовима), хранећи срце и утичући на његов рад, док су друга два чинила воду. Сваки од њих имао је своје особине, поред чега су поистовећивани са четири елемента од којих је Бог створио човека: земља – маланхолија (хладна и сува), вода – флегма (хладна и течна), ватра – колера (топла и сува), ветар – крв (топла и течна). Према хуморалним схватањима, болести су наступале услед нарушавања равнотеже основних сокова, док је лечење подразумевало њено поновно успостављање.⁹ Хуморална теорија, која је потекла од Емпедокла, Хипократа и Галена, била је прихваћена од стране средњо-

6 О епидемијама куге у српским земљама у овом периоду: Катић 1958, 107–108; Исти 1965, 61–65, 113–118; Исти 1967, 210–211; Исти 1990, 56; Митровић 2021.

7 Riddle 1964, 111; Byrne 2004 33, 36–38; Бојанин 2015, 171–172.

8 *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 125–129; García-Ballester, Franch, Arrizabalaga, Cunningham 1994, 254–255; Byrne 2004, 43–52.

9 *ХМК* 1989, 11, 17, 207–208, 214; Stannard 1999, XII 157; Byrne 2004 34.

вековних арапских лекара, од којих су је преузели европски медицинари и професори, док је у европској медицини опстала све до XIX века.¹⁰

У спису о *оїњици чумној* и другим заразним болестима које припадају *чумном роду*, односно великим и малим богињама (вариоле и морбиле) – **ЗДЕ ПОЧНЕТ(Ъ) УТ(Ъ) ОГНЪЦЕ ЧЪМНѢ И УТ(Ъ) РОДОВЪ КЕ И УТ(Ъ) БОГИН(Ъ), И УТ(Ъ) КОЗИАЧЪ, И УТ(Ъ) ДРЪГЪНИХ(Ъ) БОЛЕСТИ КОЕ ПРИЛКЪЮТЪ КЪ ЧЪМНОМЪ РОДЪ**, велика пажња посвећена је етиологији (порекло и узроци), симптоматологији, клиничкој слици, превенцији и терапији поменутих обољења, укључујући и профилактичке мере (спречавање инфицирања пре или непосредно након излагања инфективном агенсу или продукту). Према поменутом спису, узрок настајања *чуме*, односно куге (**чѢма; pestis**), лежао је у затрованом ваздуху и затровој води, што је представљало теорију утемељену још од времена Хипократа, Аристотела и Галена. До тровања ваздуха и воде долазило је услед присуства токсичне супстанце која се називала *їњилостї* (**гнилостъ чѢмна**), односно *мијазма* (*miasma pestifera* – кужна (инфективна) мијазма, „заразна кужна трулеж“).¹¹ Теорија о постојању токсичне материје мијазме, која доводи до тровања ваздуха и воде, а затим и људског организма, важила је у научној европској медицини све до открића Луја Пастера и његовог „закона инфекције“.¹²

10 Byrne 2004 34–35, 42–43; Voigts 2010, 820; Бојанин 2017, 281–282.

11 ХМК 1989, 67, 261; Катић 1982, 66, 147; Исти 1987, 47, 141; Byrne 2004, 42.

12 Катић 1990, 57. Бубонска куга, названа по бубонима, отеченим и болним жлездама, које се јављају као једна од најизраженијих манифестација ове болести, представљала је најтеже заразно обољење из групе зооноза и највећу епидемијску пошаст средњег века. Кугу изазива *Pasteurella pestis*, тј, *Yersinia pestis* – *Јерсинов бацил*, штапичасти бацил из рода бактерија *Yersinia*, који преносе глодари, нарочито црни пацови, што је откривено 1894. године од стране швајцарско-француског физичара и бактериолога Александра Јерсина. Поред директног преношења заразе, односно путем уједа, огреботине или капљично, бацил куге је на људе најчешће преношен преко бува (*Xenopsylla cheopis*) које живе у крзну глодара, док се болест даље, са човека на човека, ширила личним контактом, капљично или преко заражених предмета, нарочито одеће. Епидемије куге у прошлости су највећи интензитет достизале у летњим месецима, што је управо представљало период повољан за размножавање бува. С обзиром на то да се буве одликују изузетном дуговечношћу, до инфицираности је преко заражене одеће и других предмета могло доћи и 3–4 месеца након престанка епидемије. Бацил који се нађе у човековом организму веома брзо пролази крвотоком и лимфом, док период инкубације траје од 3–5 дана. Најпре се јављају висока температура, грозница, главобоља, повраћање, бол у целом телу, оток лимфних чворова на препонама, испод пазуха, на врату и иза ушију, затим дезоријентисаност и очно црвенило. Након тога наступа *їримарна їлуїнна куїа*, која се манифестује у виду кашља, отежаног дисања и крвавог испљувка. Назив *црна смртї* везан је за финалну фазу заразе читавог организма, у којој наступа сепса у виду поткожног крварења периферних крвних судова, које се испољава стварањем модрица на телу зараженог. Серум против куге као прву делотворну те-

Западноевропска медицина је труљење ваздуха и воде, као и утицај јужних ветрова на њихово поспешивање, повезивала са одређеним космичким појавама. У готово свим средњовековним школама западне, централне и источне Европе медицина и астрологија биле су практично нераздвојиве. Узрочницима куге и екстремних природних и политичких догађаја и промена сматране су велике конјуктуре на небу, односно појаве поравнања великих планета са земљом, које су биле праћене специфичним зодијачким сазвежђем иза себе. Поменутоу теорију поставио је Албумасар, арапски научник IX века. Његово учење прихватио је Алберт Велики, филозоф природе XIII века на Универзитету у Паризу, објашњавајући у свом делу *О узроцима и својствима елемената* да конјункција Марса и Јупитера доводи до стварања велике пошасте у ваздуху, нарочито уколико се догоди у топлом и влажном знаку зодијака. Јупитер представља „влажну“ планету, која привлачи паре са земље и вуче их ка небу. Марс као „топла и сува“ планета запаљује подигнуте паре, изазивајући муње, варнице, штетна испарења и пожар у ваздуху. Ову теорију прихватили су и потоњи париски, као и други европски лекари и професори.¹³ У периодима планетарних конјункција, „многе покварене паре“ су се подизале из земље и воде, умножавале се и шириле у ваздух. Подизање затрованих пара додатно је подстицано налетима јужних ветрова, који су, изазвани од стране Јупитера, и сами доносили, најпре влажност као „мајку труљења“, али и лоша, трула и отровна испарења са других места, попут мочвара (устајалих вода), језера, дубоких долина, као и са непокопаних или неспаљених лешева, о чему се уосталом говори у IV књизи Авициениног *Канона медицине*.¹⁴

У *Хиландарском медицинском кодексу*, појаве које су доводиле до тровања ваздуха и воде описане су на исти начин. Стварање гњилости изазивало је распадање великог броја лешева, који се након великих по-

рапију направили су Јерсин, Калмет и Борел 1897. године. Катић 1965, 105–107; Исти 1967, 207; Šerčer, Grmek 1969, 187–194; Костић 1976, 145–147; Benedictow 2004, 8–34; Радић 2004, 400–402; Cohn 2008, Митровић 2021, 87–88.

13 Вурне 2004, 41. Тако је у време једне од највећих средњовековних епидемија куге у Европи 1347–1348. године, која је захватила и српске земље, на Медицинском факултету у Паризу званично објављено да је зараза изазвана астрономским феноменом, тачније великом конјункцијом Сатурна, Јупитера и Марса у сазвежђу Водолије, која се догодила 20. марта 1345. године у 13 часова, на основу чега су били предвиђени начин развијања и исход болести. Куга је, на основу положаја Марса, окарактерисана као убојита, налик киши стрела, док се муњевито ширила захваљујући Јупитеру и под утицајем трулих испарења из земље (Сатурн), преношених преко ваздуха – симбола Водолије. Benedictow 2004, 4; Вурне 2004, 42; Митровић 2021, 88–89.

14 *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 125; García-Ballester, Franch, Arrizabalaga, Cunningham 1994, 254–255.

мора у војсци нису могли похранити, већ су бацани у воду или су остављани непокопани. Сматрало се да узрок инфицирања ваздуха лежи и у епизоотији, односно масовном угинућу домаћих и дивљих животиња, као и гмизаваца, чији су лешеви такође остајали незакопани, да би се затим под утицајем сунчеве топлоте почели распадати и ширити мирис трулежи.¹⁵ Тровање воде наступало је и захваљујући присуству гњилости у ваздуху, која се распадала услед топлоте или хладноће, ширећи непријатан мирис. Гњилост се затим из ваздуха и воде путем ветра ширила даље и у здраве средине. Такође је било усвојено Аристотелово схватање по коме се затровани ваздух задржавао и у шупљинама земље, одакле је прелазео у здрав ваздух и воду. Гњилост је из ваздуха и воде доспевала у људски организам, задржавајући се у крви у виду штетних *димова* – *инеума* (**зли димови**), који су изазивали инфективне огњице (температуре).¹⁶

Поред затрваности воде и ваздуха, сматрало се да на појаву инфективних огњица, односно куге и других заразних болести епидемијског карактера, утичу и одређене атмосферске прилике, посебно облачно време и влажност ваздуха, као и сама околина. Влажност је из атмосфере доспевала у ваздух, поспешујући процес спадања на земљи и у води.¹⁷ У делу списа о заразним болестима, посвећеном *знацима чумним* (**вѣлѣзѣ чѹмни**), говори се о временским приликама које доносе и најављују појаву пошести, указујући да ће бити *чумна година*.¹⁸ Најпре се помиње дување ветра *аустер* (**аѷцерѷ**), као и ветра под називом *сунчани укјемин* (**слѷчѣи ѷкѷминѷ**).¹⁹ Аустер је јужни топао и сув ветар који долази из северне Африке, док на путу до западне и средње Европе изнад Медитерана скупља влагу, услед чега доноси топлотне таласе, али и кишу са прашином и грмљавином, јављајући се најчешће у пролеће и јесен.²⁰ На опасност од јужних ветрова указивано је још од времена Хипократа и Галена, будући да се сматрало да носе велику влажност услед морског ваздуха или да су превише прегрејани захваљујући тропским крајевима. Због тога је саветовано често проветравање и отварање прозора здравијим северним ветровима.²¹ Уколико се ветар јави почетком јесени и

15 ХМК 1989, 67, 261. В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 125; Byrne 2004, 43.

16 ХМК 1989, 67, 261; Катић 1958, 113–114; Исти 1965, 108; Исти 1990, 56–57; Радић 2004, 402. В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 125–126.

17 ХМК 1989, 68, 262. В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 125.

18 ХМК 1989, 69–70, 263–264, 401; Катић 1982, 53–54; Исти 1987, 27.

19 ХМК 1989, 69, 263.

20 <https://web.archive.org/web/20090729054124/http://mediatheek.thinkquest.nl/~ll118/en/development/types.list.auster.html>; Катић 1987, 24.

21 García-Ballester, Franch, Arrizabalaga, Cunningham 1994, 254; Byrne 2004, 47.

ако буде дувао дуже, доносећи облачно, магловито и влажно време, које ће ипак остати суво, очекивало се да ће током предстојеће зиме, услед инфективне гњилости, бити чумно и гњило.²²

Летња чума је описана као „велика, зла и дуга“, уз напомену да се може очекивати и уколико је пролеће хладно и слабо кишовито, након чега у периоду од отприлике недељу дана почиње да дува ветар аустер, доносећи влажно и магловито време, које се затим обично пролепша. Сигуран знак да је у лето дошла куга (чума) представљале су појаве у виду хладних ноћи и тмурног, влажног и топлог времена преко дана, које су најављивале и велике и мале богиње, као и друге, сличне заразне болести. Весником куге сматрало се и променљиво време током лета, изузетно топло или свеже, уз присуство различитих ветрова, као и космичке појаве попут оне када је сунце једног дана чисто, а другог заклоњено облацима.²³ Уколико би поменуте временске појаве наступале једна за другом, сматрало се да ће ваздух инфициран гњилошћу загадити и воду и земљу. Због тога се могло јавити више знакова који указују на предстојећу тешку епидемију куге: велико размножавање жаба, чему посебно погодује присуство гњилости у води, мноштво гамади, инсеката и гмизаваца, који ће преплавити земљу, као и присуство дивљих звери, које су изашле из својих јазбина. Такође се очекивало да ће птице напустити своја гнезда, летећи на све стране.²⁴

Сматрало се да заражени ваздух преко дисајних путева долази до срца и накупља се око њега, одакле се шири крвним судовима, инфицирајући „животни дух који се у њему налази, као и природни животни дух“. Ова појава проузрокује разлагање велике количине телесне течности и изазива велику топлоту, која се, излазећи из унутрашњости организма, шири по

22 ХМК 1989, 69, 263. В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 126–127. ХМК 1989, 67, 261. В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 125; Byrne 2004, 43.

ХМК 1989, 67, 261; Катић 1958, 113–114; Исти 1965, 108; Исти 1990, 56–57; Радић 2004, 402. В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 125–126.

ХМК 1989, 68, 262. В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 125.

ХМК 1989, 69–70, 263–264, 401; Катић 1982, 53–54; Исти 1987, 27.

ХМК 1989, 69, 263.

<https://web.archive.org/web/20090729054124/http://mediatheek.thinkquest.nl/~ll118/en/development/types.list.auster.html>; Катић 1987, 24.

García-Ballester, Franch, Arrizabalaga, Cunningham 1994, 254; Byrne 2004, 47.

ХМК 1989, 69, 263. В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 126–127.

23 ХМК 1989, 69; 263. О атмосферским узроцима укратко: Катић 1958, 114; Исти 1965, 109; Исти 1990, 57–58. В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 127.

24 ХМК 1989, 69–70, 263–264. В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 127.

читавом телу у виду инфективне огњице.²⁵ Такође се сматрало да су зарази посебно подложни људи који нису превентивно бринули о свом здрављу. Велика опасност од заразе владала је и за особе чији су организми били ослабљени услед постојања велике количине штетних пнеума, као и услед прекомерног упражњавања сексуалних активности и честог купања, што је доводило до загревања тела, претераног знојења и отварања пора на кожи, кроз које је затровани ваздух могао да доспе у организам. Претерано вежбање је такође могло подстаћи удисање инфицираног ваздуха.²⁶ С обзиром на „влажну“ природу велике конјункције, као и на чињеницу да су паре које су тровале ваздух сматране „влажним“, ово својство је представљало највећу опасност за човеков организам. Због тога су париски лекари сматрали да су деца и жене, посебно младе и пуније, највише угрожени, будући да су по природи „препуни хумора“.²⁷

Клиничка слика обољења куге садржана у *Хиландарском медицинском кодексу* готово у потпуности одговара, како описима средњовековне европске медицине, тако и гледиштима данашње, савремене науке.²⁸ Почетни симптоми чумне огњице, који постају изражени онда када довољна количина отровних пнеума уђе у организам и почне да се размножава, јесу осећај хладноће, дрхтавица и слаб пулс који касније постаје изузетно брз, док заражена особа у почетку није свесна да је реч о правој чумној огњици. Затим се објашњава да је још Хипократ сматрао да већ убрзани пулс значи да се оболелог треба клонити, „јер га болна смрт зове“.²⁹ Последње је посебно важно, будући да сведочи о свесности о контагиозном карактеру обољења, односно чињеници да се зараза преноси директним контактом, што представља једно од значајних гледишта читаве европске и српске научне медицине,³⁰ захваљујући чему је веома рано дошло и до оснивања карантина и изолације заражених.³¹ Поред тога, било је усвојено и Галеново мишљење према коме је присуство непријатног задаха из

25 ХМК 1989, 68, 262; В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 125–126; Вурне 2004, 43. Италијански професор Ђентиле да Фолињо са Универзитета у Болоњи, који је и сам умро од куге 1348. године, говори да лош ваздух улази у тело кроз плућа или поре на кожи, и да затим делује на хуморалне сокове, стварајући отровни материјал око срца и плућа. Отров око срца може да убије, а уколико уђе у плућа, заражени може да изданке и да зарази друге људе. Вурне 2004, 43–44.

26 ХМК 1989, 68, 262; Катић 1958, 114; Исти 1965, 108; Исти 1990, 57; Радић 2004, 402. В. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 126; Вурне 2004, 44, 48.

27 Вурне 2004, 44.

28 Катић 1967, 207.

29 ХМК 1989, 68–69, 263.

30 Катић 1965, 59, 109; Исти 1967, 207, 210.

31 Катић 1965, 113–118; Исти 1967, 210–211; Митровић 2021.

уста такође указивало на чињеницу да ће болесник ускоро умрети, будући да поменута појава значи да се гњилост (инфицираност) укоренила и згрушала у срцу оболелог.³²

Висока температура и велико испаравање течности из организма доводили су до појачаног осећаја жеђи и сувоће језика, малаксалости, губитка апетита, као и поремећаја рада желуца, праћеног отоком слезине и појавом депресије. Присутни су и други симптоми – суви кашаљ, дрхтавица, бунцање и несаница, док се, услед растегљивости коже, испод пазуха и на другим деловима тела стварају најчешће добро изражена модра или црвена болна места. Појачано лучење жучи изазива повраћање, пулс је преко дана убрзан и слаб, а током ноћи прилично учестао. Може доћи и до симптома који се јављају код хидропса – водене болести (нагомилавање течности у органима и ткивима) и профузне дијареје. Гној из бубона, који је у почетку пенушав и течан, имаће мирис трулежи. Мокраћа и избувак ће садржати колеру и маланхолију, док ће се зној одликовати непријатним мирисом.³³

* * *

Лечење куге требало је да се заснива на *два закона*, од којих се један односио на оболеле, док је други био предвиђен за здраве особе које су у контакту са зараженима.³⁴ За лечење *ођице чумне (Зде почнет(ъ) видание ѡт(ъ) огниц(ъ) чѡмгъних(ъ))* најпре је препоручивана обилна венесекција (флеботомија), чиме се крв, као једна од основних животних сокова, чистила од штетних пнеума.³⁵ Венесекција је нарочито саветована ако је болесник црвен у лицу, што указује на велику количину крви, након чега је требало предузети и чишћење (клинтирање) организма. Уколико се у организму зараженог накупило доста колере или гњилих пнеума, прво му је требало дати одређено средство за чишћење, а затим поновити пуштање крви.³⁶ Имајући у виду инфицираност ваздуха као главни узрок куге, даље се саветује да болесник треба да борави у проветреној просторији

32 ХМК 1989, 69, 263; *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 126.

33 ХМК 1989, 68–69, 262–263; *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 126. Вид. и: Катић 1958, 114; Исти 1965, 108–109; Исти 1990, 57. Готово исти симптоми описани су и у конзилијумима XIV и XV века. Вурне 2004, 49.

34 ХМК 1989, 70–71, 266; Катић 1958, 115; Исти 1965, 59–60, 111–112; Исти 1967, 207, 210; Исти 1990, 18, 58; Радић 2004, 402.

35 ХМК 1989, 185, 386. О флеботомији: García-Ballester, Franch, Arrizabalaga, Cunningham 1994, 110–155.

36 ХМК 1989, 70, 265; Катић 1958, 115; Исти 1965, 112; Исти 1990, 58. Вид. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 127.

или да буде пресељен на место у коме је ваздух здрав и чист. У болесниковој соби је било пожељно држати воће лепог и пријатног мириса, тачније јабуке, дуње, наранџе и слично, док је под требало посути мирисним лишћем воћа и другим травама које лепо миришу, посебно гранчицама врбе, натопљеним ружином водицом. Налагано је и да се читава просторија попрска миришљавом водицом од руже, врбовог лишћа и локвања (**ненџфаръ/локвинъ**).³⁷ Поред тога се сматрало да би најбоље било да у кући постоји студенац (бунар), како би се сталним поливањем пода чистом водом загађени ваздух истерао из просторије.³⁸ Врбово лишће натопљено ружином водицом је поред прскања просторије у којој се заражени налази такође коришћено и за мазање лица и тела оболелог.³⁹ Саветовано је и прављење посебне масти од ружине водице, камфора и белог сандала, којом је требало мазати ноге, руке, усне, нос и чело до ушију оболелог.⁴⁰

С обзиром на своја благотворна својства, ружина водица (**родостома**, од **родомон** – врста руже; грч. *rhodon*; лат. *aqua rosae*)⁴¹ имала је велику примену у многим терапијама, јављајући се као један од састојака многих масти и мелема, или као компонента која је повезивала састојке одређених лекова. У Фармаколошком спису о једноставним лековима *Хиландарској медицинској кодекса* налази се монографија о ружи (род *Rosa L.* – *f. Rosaceae*), за коју се каже да се другачије зове *ружица* (**рожа**, **рџица**; *rosa*).⁴² Ружина водица, исто као и ружин мед, ружин шећер, сируп, ђулап,

37 Локвањ или ненуфар је биљка која потиче из рода *Nymphaea L.* (= *Castalia*) – *f. Nymphaeaceae*. Симоновић 1959, 320; Туцаков 1971, 409–410; Катић 1982, 105; Исти 1987, 93. У Фармаколошком спису ХМК налази се и монографија о локвању, за који се каже да се другачије зове *локон*, као и да постоје две врсте – бели, који је бољи, и жути. У издању превода ХМК локвањ је у наслову идентификован као бели, уз навођење погрешног назива (*Nymphlea alba leutem*). ХМК 1989, 143, 342, 419. В. и: Panov 1994, 60.

38 ХМК 1989, 70, 265; Катић 1958, 115; Исти 1965, 112; Исти 1990, 58. Вид. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 127. У поглављу о лечењу акутних грозница IV књиге *Авицениног Канона медицине* описан је готово исти начин за одржавање свежег ваздуха у болесниковој соби. Говори се о простирању грана врбе и дуње и стабљика босиљка, попрсканих ружином водицом и посутих листовима јабуке и локвања, као и латицама руже и љубичице, уз постојање одређеног извора свеже воде у близини. Такође се препоручује да стоји послужавник са листовима хладних воћака које добро миришу, као што су јабуке, дуње и мирисне сорте крушке, заливане ружином водицом, соком од дуње и локвања и посуте сандаловином и камфором, по којима је накапано мало мирисног вина. *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 57–58.

39 ХМК 1989, 70, 265.

40 Исто. Код Авицене се камфор и сандал, заједно са ружином водицом, препоручују и за прскање болесникове собе. *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 127.

41 Катић 1982, 128; Исти 1987, 116.

42 ХМК 1989, 149–150, 348–349; Симоновић 1959, 402–403; Raavilainen 2009, 554. У издању ХМК идентификована је као *Rosa centifolia*, која представља баштенску, миришљаву ружу. Катић 1982, 128; Исти 1987, 116.

електуариј и ружино уље, припремани су од свежих латица, док је ружу требало убрати док још није потпуно расцветана. За припрему ружине водице свежу ружу је требало ставити у поклопљену посуду са отвором на доњем делу, под којом је стајао стаклени суд. Наложена ватра испод судова стварала је пару, која је у виду ружине водице цурила кроз отвор у доњу, стаклену посуду. Водица се затим у добро затвореном стакленом суду остављала на сунцу, да одстоји 30 дана, након чега се могла користити за умивање лица и руку оних који имају акутну и перакутну грозницу, као и у другим терапијама.⁴³

Камфор (**камфоръ**; *camphor*) представља кристални комад карактеристичног мириса, у виду чврстог дела етарског уља добијеног из дрвета *Cinnamomum camphora* Nees et Eberm – *f. Lauraceae*.⁴⁴ Један је од најстаријих и најлуксузнијих лекова, пореклом са Далеког истока, где је употребљаван за уживање и као средство за балсамовање и кађење, одакле је посредством Арапа у VI веку доспео у Европу. Такође је најјачи и најбенигнији природни аналептик, односно средство за надражај централног нервног система.⁴⁵ Према Фармаколошком спису о једноставним лековима, добија се од сока траве која се бере у мају, док се добрим камфором сматрао онај који је лаган, чист и светао попут стакла.⁴⁶ Поред примене у лечењу других болести и физичких тегоба, камфор је због својствености мириса, исто као и сандал (**бели шандалъ/шандалитъ**, *Santalum album* L. – *f. Santalaceae*),⁴⁷ препоручиван за мирисање и кађење просторија у циљу заштите од куге, о чему ће у наставку бити речи.

Део терапије и правилна исхрана оболелих од куге описани су у одељку под називом: **ДѢВАНІЕ УТ(Ъ) ЧѢМЕ И ПРѢВО НЕЖ(Е)ЛИ ПРИМЛѢТ(Ъ) ЧЛ(О)В(Ѣ)КЪ**. С обзиром на то да је требало избегавати све што „влажи“ или „греје“ тело, болеснику је било забрањено да обавља било коју врсту посла, као и да се купа у пари, у бурету.⁴⁸ Иако су вруће купке могле да отворе поре, кроз које би изашле покварене материје, исто тако је постојала опасност да кроз њих гњили ваздух уђе у организам.⁴⁹ У првом

43 Ружина маст која се правила од свеже руже и маслиновог уља такође је препоручивана за мазање чела и слепоочница код главобоље изазване високом температуром. ХМК 1989, 149–150, 348–349.

44 Симоновић 1959, 123; Туцаков 1971, 330; Paavilainen 2009, 399. Уп. Катић 1982, 86; Исти 1987, 69. Овде стоји да се камфор добија од дрвета *cinchona*, које припада истој породици као и камфор, али представља америчку биљку под називом *кина*, *кина-дрво*, *хинин*. Вид. Симоновић 1959, 123.

45 Туцаков 1979, 274–275.

46 ХМК 1989, 122, 318–319; *Le livre des simples medecines* 1913, 36–38, 201; Ventura 2009, 314–315.

47 Симоновић 1959, 419.

48 ХМК 1989, 71, 266. Вид. и: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 128.

49 Вурне 2004, 48.

Ramphilianum) и другим противотровима посветио своје књиге *Antidotes I–II*.⁶³ Теријак је припреман тако што су самлевени и уситњени састојци мешани са вином и медом, како би се направио електуариј, док је само прављење лека све до XVIII века обављано на посебно свечан начин.⁶⁴ Употребљаван је против свих отрова који су долазили од уједа змије, убода шкорпије или токсичних биљака, поред чега је коришћен и у терапијама за све заразне болести, као и болести плућа и црева, водене болести, фтизиса и др.⁶⁵ Токсиколошки спис *Хиландарској медицинској кодекса* против тровања препоручује теријак помешан са аса-фетидом и слатким вином, такође и митридатом помешан са теријаком и слатким вином.⁶⁶ Андроматов теријак и митридат су опстали и задржали своје карактеристике све до XVIII века, од када су постепено избацивани из антидотарија и фармакопеја.⁶⁷

Поред теријака или митридата, оболелом од куге је саветовано и свакодневно конзумирање летуарија, направљеног од мире, алоја и шафрана.⁶⁸ Мира (**мирра**; *myrrha*) се као биљна дрога налази и у Фармаколошком спису о једноставним лековима *Хиландарској медицинској кодекса*, у чијем је издању идентификована као *Myrrhis odoratus*.⁶⁹ Ова мира, чији тачан латински назив гласи *Myrrhis odorata Scop. – f. Umbelliferae*, односи се на биљку пријатног мириса и слатког укуса налик сладићу или анису, познату под називима *дишећа кребуљица*, *кремаж*, *кремач*, *чехуља*, која потиче из травнатих и шумских предела средње Европе.⁷⁰ Међутим, за миру описану у Фармаколошком спису изричито се каже да представља смолу која се добија из дрвета са простора Индије. Добра мира, која никада не губи дејство, јесте она која је црнкаста, црвенкаста и жућкаста, док црнкаста, бела и ситна не вреди. Користила се за прављење пилула против болова у глави и стомаку и као један од састојака за лечење астме и пробаве.⁷¹ Судаћи према опису, мира о којој је реч се очигледно односи на *измирну* или *смирну*, добијену од *балсамовој грвеџа*, тачније од врста рода *Commiphora* Jacq. (= *Balsamodendron*) – *f. Burseraceae* (грч. *kommi* – смола из дрвета, гума), које потичу са простора Африке, Арабије и Ин-

63 Катић 1982, 139; Исти 1987, 130; Stannard 1999, XII 151, 162.

64 Катић 1982, 139; Исти 1987, 130; Stannard 1999, XII 161–162.

65 Исто.

66 ХМК 1989, 194, 395.

67 Stannard 1999, XII 162.

68 ХМК 1989, 266, уп. стр. 71 (превод). Вид. и: Абу али ибн Сина – *Авицена IV* 1980, 129; Катић 1958, 115; Исти 1965, 112; Вурне 2004, 48.

69 ХМК 1989, 151–152; 350. В. и: Катић 1982, 102; Исти 1987, 90.

70 Симоновић 1989, 313.

71 ХМК 1989, 151, 350.

дије, дајући разне мирисне смоле, употребљаване у лекарству, парфимерији и за кађење.⁷² Овом роду припада и арабљанска врста *Commiphora myrrha* Engl. (= *Balsamodendron* m. Nees.), која такође даје смолу, док је њена стабљика бордо боје,⁷³ што се отприлике слаже са описом у монографији ове дроге.

Алој (алоѐ; *aloe*) представља згуснути, смоласти сок горког укуса, чији назив потиче од арапске речи *alloe* (горак), и који се добија од различитих врста биљке алоје (*Aloë* L. – f. *Liliaceae*).⁷⁴ Према Фармаколошком списку, алој је сок од траве алоја (алоѐнџ), која расте у Индији и Персији, поред чега се може наћи и код Латина, односно у Пуљи. За припрему алоја требало је истуцати траву како би се добио сок који се затим стављао на ватру да проври, након чега је пресипан у чиније и остављан да се суши на сунцу док не постане сув и тврд. Затим је овај комад, за који се каже да има изглед јетре, требало преломити на три дела. Горњи део – *шукорум* (шџкорџмџ) или *шукотринум* (шикотринџмџ), чији иситњени прах личи на шафран, узима се као добар, док средњи – *џаџшукум* (џпатикџмџ) и доњи – *кабалинум* (кабалинџ) нису употребљиви.⁷⁵

С обзиром на то да се прибегавало прављењу друге материје која личи на алој, у монографији о овој биљној дроги описан је и начин на који се може проверити да ли се заиста ради о правом алоју. Најпре је требало сипати сирће у лонац и загрејати га на ватри док не проври, а затим додати прах од шафрана, орашчића и алоја кабалина, у количини потребној да би се маса згуснула. Масу је потом било неопходно пребацивати у другу чинију и поново загревати док не уври, након тога је оставити на сунцу да се згусне, а онда поново загревати све док се не стврдне. Затим је требало узети комадић ове масе и иситнити га прстима. Уколико је у питању прави алој, маса ће имати леп и пријатан мирис. Уколико је иситњени комадић сув, шупаљ и смрдљив, то ће значити да се не ради о правом алоју. Такође је наглашено да је сваки алој горак и да јача горчина подразумева и бољи квалитет дроге. За алој се, између осталог, каже да чисти слуз, жуту и црну жуч, да прочишћава све крвне судове и даје им чврстоћу, ослобађа стомак хладних пнеума и лечи болести главе, јетре и слезине,⁷⁶ због чега није необично што је препоручиван у терапијама за оболеле од куге.

72 Симоновић 1959, 136; Paavilainen 2009, 408, 546.

73 Stannard 1999, X 343.

74 Симоновић 1959, 23–24; Туцаков 1971, 164; Катић 1982, 48; Исти 1987, 20–21; Stannard 1999, VIII, 368.

75 ХМК 1989, 97, 293; Ventura 2009, 201–204.

76 ХМК 1989, 97–98, 293.

Код шафрана (**крѡкѡшъ/шафранъ, *crocus***), биљке *Crocus sativus* L. – f. *Iridaceae*, користе се осушени жигови цвета (*Croci stigmata*), који дају жуто-наранџасту боју, одликујући се посебним, тешким, горкастим, помало љутим и врло ароматичним мирисом.⁷⁷ Према монографији ове биљне дроге, у оквиру списа о једноставним лековима, постоје две врсте шафрана – *хорѣиенсис (орѣѣнишишъ)*, за који се каже да се српски зове *врѣни шафран*, као и *оријенѣиалис (орѣиенъталишъ)*, који је бољи и расте преко мора.⁷⁸ Други је очигледно врста која је у XIII веку била позната под именом *Crocus orientalis* и која је вероватно увозена са истока.⁷⁹ Обе врсте се користе као лек, док њихова делотворност траје пет година.⁸⁰

* * *

Када је реч о примени превентивних мера у циљу заштите здравих особа које се налазе међу оболелима од куге, најпре је било неопходно уклонити покварени, мијазматични („зао“) ваздух из њиховог окружења.⁸¹ То се чинило средствима за која се сматрало да упијају влагу изазвану присуством гњилости у ваздуху. Здравим особама је препоручивано да миришу мирисне дроге, од којих се наводи укупно њих 24: „И трѣвѣе да шнѣи чл(ѡ)в(ѣ)ци миришѣ кшилоалоешъ, и амбаръ, и дѣмианъ, и москѡсъ, и коѡцѡ сладкѡ, и ѡоракшъ каламитѣ, и шандарака, и ашафѣѣѣда, и гарѡфали, и мастихъ, и глѣтино алботим(ъ), и лѡвданѡ, и мед(ъ), и шафран(ъ), и кѡпарѣсъ, и лѣдрѡ, и гюнибер(ъ), и капаришъ, и шквиннатѡ, и шавина, и акори, и галиа мѣшката, и мигдалѣ гѡрке, и ажарѡ.“⁸² Део ових дрога је требало држати у руци и мирисати, док је други део служио за „прскање“, односно паљење и кађење димом, како просторије у кући, тако и по себи.⁸³ За разлику од текста у ХМК, код Авицене стоји и да су комбинацијом више поменутих лекова понекад прављене одређене сложене материје.⁸⁴

Затим се наводи да просторије заражених такође треба прскати сирћетом помешаним са аса-фетидом, уз препоруку честог кађења сандаловим дрветом и камфором, кором од шипака и миртом.⁸⁵ Кора од шипака

77 Симоновић 1959, 148–149; Stannard 1999, X 341–342.

78 ХМК 1989, 128, 325; Stannard 1999, I 159.

79 *Le livre des simples medecines* 1913, 58, 241; Ventura 2009, 347–349; Stannard 1999, X 341; Paavilainen 2009, 554.

80 ХМК 1989, 128, 325; Туцаков 1971, 655–656. В. и: Катић 1982, 147; Исти 1987, 142.

81 ХМК 1989, 71, 266; Катић 1958, 115; Исти 1965, 112; Исти 1990, 58.

82 ХМК 1980, 130 (л. 656). Уп. ХМК 1989, 266.

83 ХМК 1989, 71, 266. Катић 1958, 115; Исти 1965, 112; Исти 1990, 58.

84 *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 128.

85 ХМК 1989, 71, 266; 136, 333–334; Уп: *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 128–129.

(с корами шипковѣмѣи), коришћена за кађење, исто као и кисели шипак, који се помиње у исхрани оболелих од куге, односи се на нар (*malum granata*; *mala granata*; *malum punicum*), односно биљку *Punica granatum* L. – f. *Punicaceae*). Народни назив нара гласи и *іранай-јабука* (*potme granate*), док његова кора (*pericarpium granati*) представља танинску дрогу опорог, горког укуса.⁸⁶ У спису о једноставним лековима ХМК налази се монографија о *malorum granatorum*, чији је други назив велики шийци (СѢТ(Ъ) малорѣм(Ъ) гранаторѣмъ. сѣрѣч(Ъ) великѣи шипци), где се разликују слатки и кисели.⁸⁷ Мирта (миртѣшъ; *myrtus*), која је такође имала своју примену у неутралисању „трулог ваздуха“, односи се на биљку *Myrtus communis* L. – f. *Myrtaceae*.⁸⁸

Сагоревање поменутих материја, међу којима се наводе ароматични корени и смоле лековитих биљних дрога, као и поједини лекови животињског порекла, а затим и кађење просторија, требало је првенствено да очисти загађени ваздух. Поред тога, топлота од паљења дрога сушила је „влажност“, док је арома такође „убијала“ загађеност или гњилост присутну у ваздуху, поправљала расположење и јачала срце и дух.⁸⁹ Добро расположење и позитивна осећања утицала су и на хуморалну равнотежу, док је њихово нарушавање доводило до тзв. *незіоге душе*, одражавајући се самим тим негативно и на однос животних сокова. Због тога је требало избегавати негативне емоције, попут љубоморе, беса, мржње, туге, ужаса, страха итд., док је добро расположење веселило и јачало срце, чинећи га отпорним на отрове.⁹⁰ Међу дрогама које су препоручиване за мирисање и кађење, посебно треба обратити пажњу на прву и највећу групу лековитих материја. У издању превода *Хиландарској медициноској кодекса* на савремени српски језик поједине дроге су испуштене, тако да се од 24 наводи само 15, док су неке од њих погрешно или само делимично тачно идентификоване: „Такве особе треба да миришу мирисаве биљке: алоје, камфор, тамјан, москос, мирисаве смоле и измирну, дивљи босиљак, каранфилчић, капру, кипарис, мастику, азуфетиду, броћац, горки бадем и копитњак“.⁹¹ Због тога је важно поново посветити одређену пажњу свакој од њих.

86 *Le livre des simples medecines* 1913, XIV, 54, 225; Туцаков 1971, 478–480.

87 ХМК 1989, 138, 336.

88 Симоновић 1959, 313; Катић 1982, 100; Исти 1987, 85; Paavilainen 2009, 546.

89 Stannard 1999, XII 156; Вугне 2004, 47. У европским средњовековним градовима организована су и целодневна и целоноћна кађења, паљењем великих ватри, како би се спречио долазак куге. Stannard 1999, XII 157.

90 Вугне 2004, 48.

91 ХМК 1989, 71. На поменуте пропусте, као и на нетачне или несигурне идентификације дрога и погрешно навођење њихових латинских назива у овом и другим деловима ХМК, указали су још: Јовановић 1990, 156 и Рапов 1994, а у новије време и Бојанин 2012.

Биљна дрога која је прва поменута – **кшилоалоешъ** (*xyloaloe*), по свему судећи, односи се на *дрво алоје* или *дрволики алој* одређене врсте, односно тзв. *мирисно* или *рајско дрво* (*Aloëxylon agallochum* Lour. – f. *Caesalpinaceae*), пореклом из Индије, које не треба мешати са већ поменути родом алоје (*Aloë* L. – f. *Liliaceae*). Мирисно дрво биљке *Aloëxylon agallochum*, које се назива *аламбак* или *каламбак* (*Xylaloe Calombac*), иначе је јако цењено за кађење, поред чега се користи и у лекарске сврхе.⁹² Каламбака је чак спадао у „тајно биље“, односно оно са антидотским својствима.⁹³ Изгледа да је ова врста дрволиког алоја, забележеног као **џѝлалог**, била и предмет поклона који је Сава Немањић у Александрији добио од „вавилонског“ (египатског) султана, током свог ходочашћа по Светој земљи и Леванту 1234–1235. године. Теодосије, писац Житија Светог Саве, говори како је египатски владар, поред балсамовог уља, шећера и финика, Сави даровао и „велики трупац изабраног ксилалога“, односно „**џѝлалога изабранна троуць великъ**“.⁹⁴

У монографији Фармаколошког списка о једноставним лековима ХМК, посвећеној алојевом дрвету (**алоешъ лигно**; *lignum aloë*), каже се да ова биљка расте „у Горњем Вавилону, у великој реци“, односно у Египту, у долини Нила. Затим се наводи да постоје три врсте алојевог дрвета, од којих је прва тежа, плавкасто-црвенкаста, чворновата, пријатног мириса и помало горка, док се приликом његовог жвакања осећа пријатна арома у носу. Друга врста је такође пријатног мириса, али мање тешка и горка, док је трећа лагана, светла и без мириса.⁹⁵ С обзиром на то да су алој и алојево дрво у средњем веку били посебно цењени, представљајући и веома тражену робу у трговини лековитим дрогама на Медитерану,⁹⁶ као и у случају алоја (смоластог сока), предузимано је прављење лажног дрволиког алоја. Тако се у монографији ове дроге даље наводи да у латинској земљи Амалфи расте тврдо чворновато дрво пријатног мириса, које кувају у вину, додајући мало праха од амбре и праха од алојевог дрвета, како би попримило мирис правог дрволиког алоја. Топло, скувано дрво затим истрљају оловом, да би поцрнело налик правом, добром алојевом дрвету. Оно које није право, када се расцепи, изнутра неће бити црно као споља, нити ће одисати лепим и пријатним мирисом, док се због своје тврдоће неће моћи ни прожвакати. Поред многих добробити алојевог

92 За кађење је такође коришћена и врста *Aquilaria agallocha* Lam. – f. *Thymeleaceae*, мирисно дрво са Хималаја под називом *орловњак* или *рајско дрво*, као и индијска врста *Excoecaria agallocha* L. – f. *Euphorbiaceae*. Симоновић 1959, 24. В. и: Stannard 1999, VIII, 368.

93 Катић 1982, 54; Исти 1987, 28.

94 Теодосије 1860, 192; Теодосије 1988, 242; Бојанин 2012, 26, нап. 77.

95 ХМК 1989, 98–99, 294–295.

96 Бојанин 2012, 26.

дрвета, које између осталог јача стомак и срце и побољшава варење, на крају се наводи и да дим запаљеног алоја на ватри користи мозгу.⁹⁷

Међу свим средствима препоручиваним за мирисање и кађење просторија и људи, посебно је значајан и интересантан типично средњовековни лек животињског порекла под називом *амбра* (арап. *anbar*; лат. *ambra*, *ambrum*, *lambra*, *lambrae*; стсрп. **АМБАРЪ**).⁹⁸ Ова материја представља одређену израслину у цревима и ректуму кита уљешуре (*Physeter macrocephalis*), припадника највеће врсте кита зубана, који живи у океанима и готово свим морима. Ова израслина, односно амбра, ствара се под утицајем иритације изазване несвареним деловима хране, нарочито кљуна од сипе, која је иначе омиљена храна кита уљешуре, док се из организма избацује у облику грумена, заједно са другим цревним излучевинама. С обзиром на то да њено присуство често доводи до смрти животиње, амбра се може наћи и у лешини угинулог кита, избаченог таласима на обалу. Када се нађе у стомаку кита, амбра је црна и непријатног мириса, док на ваздуху постаје светложута и светлосива, попримајући и лепши мирис.⁹⁹ Амбра се као лек арапског порекла не налази у оригиналном Диоскуридовом делу, док је у латинске медицинске списе доспела приликом абецедне редакције поменутог дела, настале крајем XI или почетком XII века. Тада су, поред амбре, прикључене многе нове дроге, углавном такође арапског порекла. На латинском је често означавања и као *ambra-grisse*, *ambra grisia* – сива амбра, како би се разликовала од ћилибара (фосилизирана смола четинара), који је у латинском и европским народним језицима често називан истим именом (франц. *ambre gris* – „сива амбра“ (морска амбра), *ambre jaune* – „жута амбра“ (ћилибар)).¹⁰⁰

У *Хиландарском медицинском кодексу* амбра се јавља као именица мушког рода – *амбар* (**АМБАРЪ/АМБЪАРЪ; ѿт(ъ) АМБРА**), за коју се каже да се другачије назива *шпер'мацѣти*.¹⁰¹ Друго име преузето је такође из списка *Circa Instans*, у коме стоји да се амбра зове и *sperma ceti*. Овај назив је у складу са схватањима европских лекара средњег века, који су сматрали да амбра представља китову сперму.¹⁰² Према Фармаколошком спису, амбра је врућа, сува и припада другом степену, тако да њена топлота одговара

97 ХМК 1989, 99, 295. В. и: Ventura 2009, 204–207.

98 Riddle 1964, 116–117; Бојанин 2015, 164. У издању ХМК, амбра је у преводу овог дела текста замењена камфором. ХМК 1989, 71.

99 Бојанин 2015, 164, 166.

100 Riddle 1964, 116–117; Бојанин 2015, 163–164.

101 ХМК 1989, 109, 306; Ventura 2009, 243.

102 *Le livre des simples medecines* 1913, 15; Бојанин 2015, 165. Термин *spermaceti* је касније у многим европским језицима погрешно служио за означавање течне уљане супстанце из шупљине главе кита уљешуре, која се све до савременог доба употребљавала за

топлоти људског тела.¹⁰³ Затим се каже да је бела као гипс, а да она која је црна нема никакву вредност.¹⁰⁴ С обзиром на то да је представљала луксузан лек, до којег се није могло лако и јефтино доћи,¹⁰⁵ изгледа да се и у овом случају прибегавало продаји других материја, које су представљане као амбра. Како би се утврдило да ли је права, требало је узети ружину водицу и у њој растопити мало мошуса и мало амбре, затим промешати и оставити на сунцу да се суши. Смеса која поцрни и која се, приликом покушаја да се преломи руком, дроби на ситне делове, није амбра, будући да се она права не може тако поломити.¹⁰⁶

Такође се сматрало да амбру, због пријатног мириса, треба носити са собом за поправљање расположења, као и у случајевима када се осећа општа слабост.¹⁰⁷ Леп и пријатан мирис овог оријенталног лека описан је и у арапској књижевности, тачније у причи из *Хиљагу и јегне ноћи*, о јунаку који је после бродолома доспео на острво на коме се налазио извор амбре. Са острва су грумени амбре потоком доспевали у море, где су их гутале морске немани. Након што би им амбра сагорела утробу, немани су је избацивале и путем таласа враћале назад. Она амбра која не би отпливала у море таложила се на обалама потока, ширећи диван мошусни мирис читавим острвом.¹⁰⁸ Током војних похода, амбру су, примера ради, заједно са другим лековитим материјама и биљкама, носили са собом византијски цареви 10. века, користећи је у превентивне сврхе. С друге стране, до шире употребе амбре у профилактичке сврхе долази тек од половине XIV столећа, услед појаве великих и све чешћих епидемија куге.¹⁰⁹

Списи о куги европских лекара XIV и XV столећа откривају да се против ове пошасте прибегавало прављењу специфичног лека у виду смесе од амбре и још преко 30 других састојака, од које је настајала својеврсна лоптица, названа *rotum ambrae*, односно *амбрина јабука*.¹¹⁰

осветљење и мазиво, поред чега су постојале и друге теорије о природи и пореклу амбре. Riddle 1964, 116–117; Бојанин 2015, 165–166.

103 ХМК 1989, 109, 306; У српском преводу списа стоји да припада трећем степену, што је очигледно грешка. Бојанин 2015, 167, в. и нап. 45.

104 ХМК 1989, 109, 306. Византијски писац Симеон Сет у свом делу *О деловању намирница* из друге половине XI века наводи да најбољу амбру представља она која је дебела, окерсиве боје, пореклом из једног индијског града, док је најлошијег квалитета амбра црне боје, која потиче из утробе рибе. Авицена је такође сматрао да је жута амбра боља од црне. Бојанин 2015, 166.

105 Riddle 1964, 119–120.

106 ХМК 1989, 109, 306; Ventura 2009, 243–245; Бојанин 2015, 167–168.

107 ХМК 1989, 109, 306; Бојанин 2015, 168.

108 Исто, 166.

109 Исто, 170–171.

110 Riddle 1964; Byrne 2004, 47; Бојанин 2015, 172.

Ношење лоптице од амбре су у I и II веку нове ере практиковале римске даме, будући да је ослобађала топлину и одисала лепим и пријатним мирисом.¹¹¹ Од других састојака који су чинили амбрину јабуку најчешће се помињу алојево дрво, каранфилић, сторакс каламит, лауданум, црвени сандал, тамјан, камфор и мошус, којима је обавезно требало додати ружину водицу, како би повезала лекове и додатно образовала масу.¹¹² У спису *Circa instans* говори се да смесу од амбре треба припремити од праха алојевог дрвета, праха сторакса каламита, лаодана, мошуса и ружине водице.¹¹³ Према списима о куги, амбрину јабуку је требало носити близу носа, лица или врата, како би се човек најбоље заштитио од мијазматичног ваздуха. Могуће је да је чак имала и пробушену рупу, кроз коју је провлачена врпца, како би се, попут огрлице, лакше носила. Поред тога, амбра је јачала дух, срце и мозак, поспешивала варење и давала снагу читавом телу.¹¹⁴ Исто као и сама амбра, амбрина јабука је такође служила за паљење и кађење просторија, приликом чега су ослобађани добри и корисни мириси.¹¹⁵

Као што се може приметити, скоро све лековите материје које су најчешће улазиле у састав амбрине јабуке јављају се и у тексту о куги *Хиландарској медицинској кодекса*, међу лековитим дрогама препоручиваним за мирисање или кађење,¹¹⁶ о којима Авицена јасно каже да се понекад од њих праве сложене комбинације.¹¹⁷ У монографији о амбри Фармаколошког списка ХМК не говори се о амбриној јабуци, нити о њеној употреби у заштити од куге, већ само о одређеним пилулама као делу терапије за отклањање бола у пределу срца. За прављење ових пилула, које су узимане сваког јутра, три дана заредом по три комада, требало је помешати

111 Riddle 1964, 111.

112 Исто, 113, 119; Вурне 2004, 47; Бојанин 2015, 172.

113 *Le livre des simples medecines* 1913, 16; Ventura 2009, 244.

114 Riddle 1964, 112–114; Stannard 1999, XII 156; Вурне 2004, 47; Бојанин 2015, 172. Пошто амбрина јабука није свима била лако доступна, препоручивано је и ношење других средстава у виду заштите од куге приликом излажења напоље, попут сунђера или крпе натопљених вином или сирћетом. Тако је један европски лекар 1373. године забележио да је, прегледајући оболеле од куге, идући од једног до другог носио са собом винским сирћетом натопљено парче хлеба, сунђер или крпу, држећи све време уз уста или нос, захваљујући чему је избегао заразу. Вурне 2004, 51.

115 Riddle 1964, 115–116. Да Фолињо је саветовао паљење дрволиког алоја, мајорама, нане, чубрице/чубра, амбре и мошуса. Према рецепту Алфонса из Кордобе требало је припремити опори прах, који се спаљивао или само остављао да делује на ваздуху као прочишћивач. Овај прах је садржао прах црвених ружа, спикенарда, мастикса, сандала, ладанума, шафрана, коре од „горке јабуке“ (*Citrullus colocynthus* L.), течнок сторакса, бибера, кардамона, камфора и јечма. Вурне 2004, 47.

116 ХМК 1989, 266; Бојанин 2015, 172.

117 *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 128.

по једну унцу праха од амбре, алојевог дрвета¹¹⁸ и кошчица које се налазе у срцу јелена, па томе додати и мало ружине водике, како би се направила маса тврдоће теста.¹¹⁹ У Фармаколошком спису ХМК такође се налази монографија *О костима јелењеј срца или кошчицама које се налазе у јелењем срцу* (Њт(ъ) ошде корде серви, сѣрѣч(ъ), кошчице кое се нахде њ елѣнѣм(ъ) сдцѡ). За кошчице се, исто као и у случају амбре, каже да утичу на добро расположење, односно да „срце веселе“, док се од њих праве и разни електуарији и други лекови.¹²⁰

Наредне две дроге, препоручиване у заштити од „кужног ваздуха“, јесу оне које се због својих карактеристичних мириса најчешће јављају међу састојцима амбрине јабуке. Діміанъ/тимигамъ (ѡіміаъ) или олибанѡмъ представља ѡамјан (*olibanum*), беличасти сок добијен из засеченог или повређеног стабла ниских гранатих дрвета из рода *Boswellia* Colebr. – f. *Burseraceae*, који се претвара у чврсту ароматичну смолу, погодну за кађење.¹²¹ У Фармаколошком спису налази се монографија о биљној дроги олибанум ѡуриш, односно бели ѡамјан (Њт(ъ) олибанѡм(ъ) тѡриш(ъ), сирѣч(ъ) бѣли діміанъ), за коју се наводи да представља смолу једног дрвета које расте у Александрији и другим крајевима.¹²²

Дрога москосъ/мѡшкѡшъ (*muscus*) или мошус је лек животињског порекла, који представља жлездасту излучевину јелена мошуса.¹²³ Према Фармаколошком спису (Њт(ъ) мѡшкѡш(ъ), москосъ), мошус се добија од неких дивљих, веома брзих звери, налик јарићима, које потичу из Индије. С обзиром на њену веома велику брзину, звер се лови уз помоћ ловачких паса, након чега је одмах треба ставити у хладну воду, захваљујући чему долази до отицања, а потом и стишњавања места на бедрима, које се зове мошус. То место се затим изреже заједно са кожом, која би требало да буде бела и длакава. Од три врсте добрих мошуса, најслабијег квали-

118 У издању ХМК алојево дрво је преведено као бела сабљица. ХМК 1989, 109; Катић 1982, 48; Исти 1987, 21. Поменута биљка, чији назив гласи *Aloe arborescens* Mill., представља украсну и најчешћу врсту алоје, која је у Европи уједно и најраспрострањенија. Симоновић 1959, 23–24; Туцаков, 163–164; Бојанин 2012, 26, нап. 81.

119 ХМК 1989, 109, 306; Бојанин 2015, 168. Амбра је такође коришћена и у терапијама за женске тегобе и проблеме у носу, док се према латинском спису (*Circa instans*) препоручивала и за лечење епилепсије. Ventura 2009; 244; Бојанин 2015, 168–170.

120 Добрим кошчицама јелењег срца сматране су оне дебеле, док се за жуте наглашава да немају никакву вредност. С обзиром на то да се често користе козје кошчице, које се налазе поред стомака, односно између груди, јелења кост се препознаје по рупици која код козје не постоји. ХМК 1989, 152, 351.

121 Симоновић 1959, 75; Stannard 1999, VIII 368, X 343. Уп. Катић 1982, 139, 150; Исти 1987, 130, 147; ХМК 1989, 152.

122 ХМК 1989, 152, 351. Вид. и: *Le livre des simples medecines* 1913, 147–149.

123 Paavilainen 2009, 408.

тета је онај црвени, за којим долази црни, помало црвенкасти. Најбољи мошус је црни, мало црвенкасти и плавкасти, односно онај која личи на **шпикенарди** (*spica*), који је иначе храна јелена мошуса.¹²⁴ У питању је *cūikanard* или *nardin/nard* (*Valeriana spica* Vahl (= *Nardostachys jatamansi*, DC.) – f. *Valerianaceae*), индијска биљка лепог мошусног мириса, са источних предела Хималаја и околних области, чији је продукт нардово уље, које се између осталог јавља и као један од састојака теријака.¹²⁵ О мошусу се даље каже да је добар уколико приликом жвакања у устима горчи, отпуштајући пријатан мирис, који истог трена испуни целу главу човека. Мошус који није прави се брзо топи у устима и нема пријатну арому, док онај који није чист и светао такође није добар.¹²⁶

Будући да се, попут амбре, радило о луксузном и скупом леку, такође се се прибегавало прављењу и продаји одређене материје, која је представљана као прави мошус. Тако се од једне унце правог мошуса могао добити чак читав литар лажног. Лош мошус је прављен од кришки киселог хлеба пропрженог на жару и једнаке количине козје крви, чему се затим додавао прави мошус одвојен од кожице. Ова смеша је потом обавијана кожицом мошуса, након чега се увијала хартијом и крпама и остављала да одстоји на сунцу три или четири дана. Лажни мошус се могао препознати по томе што се приликом ломљења дробило на комадиће, који су услед додате крви и хлеба изнутра били светлији, за разлику од оног правог, који се при ломљењу цепао на плочице. Разлика између доброг и лошег мошуса могла се уочити и тако што је човек требало да затвори уста и нос и да трчи горе-доле онолико колико може да издржи не дишући, а затим да приликом испуштања даха истог тренутка почне да мирише мошус. Уколико мирис крене у мозак, значи да је мошус добар и да га треба купити.¹²⁷

„**Кошѡ сладкѡ**“ или **кошѡшѡ** (*cost*; *costus*), који у преводу дела текста о превенцији од куге изгледа није поменут, осим уколико није идентификован као „мирисаве смоле“,¹²⁸ заправо представља *слатѡки кошѡ*, *кошѡс*

124 ХМК 1989, 141, 339.

125 *Le livre des simples medecines* 1913, 230, 174–176, 243; Симоновић 1959, 489; Stannard 1999, XI 62; Raavilainen 2009, 561. Мирисно нардово уље добија се и од врсте нарда са простора Индије, Цејлона, Јаве и Малаке, под називом *Andropogon nardus* L. (= *Symborogon* n. Sprng.), из породице *Gramina*, од које потиче и род *Nardus* L. Симоновић 1959, 34, 315; Шпикенард се налази и међу дрогама Фармаколошког списка, где је у издању ХМК погрешно идентификован као *десѡик*, уз навођење непрецизног латинског имена – *Lavandula spica-vulgaris* (ХМК 1989, 135, 332–333). За тачне латинске називе свих врста деспица или лаванде видети: Симоновић 1959, 266.

126 ХМК 1989, 141, 339.

127 Исто, 141–142, 339–340.

128 Исто, 71.

или *кустѝус*, односно корен индијске биљке *кар* или *костѝус* (арап. *kost, kust*) из рода *Costus* L. – f. *Zingiberaceae*. Ова биљка се и данас у Кини употребљава за кађење, док је у средњем веку коришћено и уље од костуса.¹²⁹ У преводу монографије овог биљног лека, садржане у ХМК, костус је идентификован као *Costus speciosus* Sw. (= *Costus arabicus* L.).¹³⁰ Према Фармаколошком спису, *кушѝуш* је корење од једног дрвета које расте у Индији. Од две врсте куста, користи се онај црвен и мало жут, под називом *индикус* (индјкѝшъ), док други, који се зове *олениѝор* (олениѝоръ), брзо трули и није за употребу. Дobar куст, чије дејство траје пет година, јесте онај који је тврд када се разломи, као и онај који се лепи за језик и горчи. Куст који слади, као и онај шупаљ, који се мрви, није добар.¹³¹ Могуће је да се у овом случају ипак ради о тзв. *индијском костѝусу* – *Saussurea costus*, који припада роду *Dolomiaea*.¹³²

Дрога **ѝоракшъ каламитѝ** (*storax calamitae*) – *ѝѝоракс каламиѝ* представља врсту материје под називом *сторакс* или *стиракс* (*Styrax* L. (= *Benzoin*) – f. *Styracaceae*), који на грчком значи „капља“ (арап. *assthirak*), односећи се на биљке из којих цури смола.¹³³ *Storax* или *styrax* јавља се у многим рецептима средњовековних латинских списа у лечењу куге и других болести, премда се најчешће не прецизира о којој је врсти реч.¹³⁴ Са друге стране, *storax calamitae* се обично помиње као један од састојака теријака и један од најучесталијих компоненти амбрине јабуке.¹³⁵ У издању ХМК **ѝоракшъ** и **каламѝт** су посматрани као посебне дроге. Прва је преведена као *измирна*,¹³⁶ којом се иначе означава врста *сторакса* под називом *Styrax benzoin* Dryand (= *Benzoin officinale* Haune), односно лековита ароматична смола добијена из засечене коре зимзеленог дрвета са простора Индије и Малаје.¹³⁷ **Каламѝт** је изгледа преведен као *дивљи босиљак*, тачније, поистовећен је са биљком *каламениѝо* (**каламѝнто**) из рода *Calamintha* (= *Acinos, Clinopodium, Melissa, Satureja, Thymus*) – f. *Labiatae*, чији се опис налази у спису о једноставним лековима.¹³⁸

129 Симоновић 1959, 144; Stannard 1999, XI, 62.

130 ХМК 1989, 130; Катић 1982, 90; Исти 1987, 73. Вид. и: Симоновић 1959, 144.

131 ХМК 1989, 130, 327. Вид. и: *Le livre des simples medecines* 1913, 63–65, 205; Ventura 2009, 357–358.

132 *Le livre des simples medecines* 1913, 205.

133 Симоновић 1959, 455.

134 Riddle 1964, 113, 119; Stannard 1999, VIII 368, 373 (nap. 29); XII 161.

135 Riddle 1964, 113, 119.

136 ХМК 1989, 71.

137 Симоновић 1959, 455.

138 ХМК 1989, 124–125, 321–322; Симоновић 1959, 87–88; Катић 1982, 85; Исти 1987, 68.

Circa instans садржи монографију о стораксу, разликујући три врсте поменуте материје – *storax calamita*, *storax rubea* и *storax liquida*, односно *чврстии, црвени и течни сѿоракс*.¹³⁹ **Сѿоракшъ каламитѣ** се добија од врсте *Styrax officinalis* L. – f. *Styracaceae*, листопадног дрвета са простора Средоземља, које даје зрнасту смолу иначе познату под називом *чврстии сѿоракс*, коришћену за кађење и у парфимерији.¹⁴⁰ Назив *каламийи* потиче од речи *calamus*, односно грчког и латинског назива за трску или стабљику,¹⁴¹ у чијем је облику ова врста сторакса доношена из Памфилије у Малој Азији у западноевропске земље.¹⁴² У монографији о стораксу у спису *Circa instans* такође се говори о добробити мирисања или паљења и удисања дима сторакса каламита.¹⁴³ *Течни сѿоракс* представља смолу добијену из малоазијског дрвета *Liquidambar orientale* Mill. – f. *Hamamelidaceae*, познатијег под називима *амбер-дрво*, *сѿишракс*, *сѿиоракс* или *сѿиоракс-дрво*, које је најзаступљеније на простору Сирије. Име *liquidambar* изведено је од латинске речи *liquidus* (течан) и арапске *ambar* (амбра), будући да је течна смола која се добија из овог дрвета изузетно пријатног мириса, поседује густину меда, растегљива је, дуго задржава конзистенцију и поседује велика антисептична својства. У лекарству и парфимерији ова смола се иначе јавља под називима *амбер*, *амбра*, *ѿрави сѿишракс* или *сѿиоракс*. Међу ароматима поседује највећу моћ конзервисања, због чега је обавезно служио за прављење мира и балсамовање владара и припадника имућних слојева друштва, представљајући скуп лек, који се често плаћао златом.¹⁴⁴ Добија се кувањем унутрашње коре овог дрвета, приликом чега се на површини ствара смола у виду течног, светлог сторакса. Кувана смола се потом стављала у кесе од коњске длаке, које су подвргаване великом притиску како би се извукао додатни део смоле, док материја која након тога остаје у кеси представља *црвени сѿоракс*.¹⁴⁵

Шандарак (*bernix/vernix*, fr. *sandaraque*), односно *сандарак*, представља смолу добијену из засечене коре северноафричке биљке *Callitris quadrivalvis* Vent. (= *Thuja articulata* Vahl.) из породице чемпреса (*Cupressaceae*), која се и данас користи за прављење мелема и кађење, док

139 *Le livre des simples medecines* 1913, 176–177, 245–246.

140 Исто, 215, 245–246; Симоновић 1959, 455. У монографији о мири помиње се прах од каламита, као један од састојака лека намењеног отклањању болова у синусима и стомаку. У издању ХМК каламит је на овом месту преведен као *каламин*. ХМК 1989, 151, 350. Да је и у овом случају реч о стораксу каламиту види се на основу списка *Circa instans*, где се јавља у пуном имену. *Le livre des simples medecines* 1913, 135.

141 Divković 1900, 157.

142 *Le livre des simples medecines* 1913, 201, 245.

143 Исто, 177.

144 Исто, 246; Симоновић 1959, 277; Туцаков 1979, 274.

145 *Le livre des simples medecines* 1913, 246.

је у старом Египту служила за балсамовање мумија.¹⁴⁶ **Аса-фетџа** (*assa foetida*) – *аса-фетџа* (*асаниј*) јесте смола истоимене биљке, познате и као *смргећа зеље* (*Ferula assa foetida* L. – f. *Umbelliferae*), која припада дуговечним сукулентним зељастим биљкама са простора од Персијског залива до Аралског језера. Из аса-фетиде се добија стврднути млечни сок, тачније мркоцрвена дрога позната као *азаниј-смола*, до које се долази засецањем корена или стабла биљке. Садржи сумпорна једињења у свом етарском уљу, због чега има мирис белог лука, док је као лек коришћена још у старом Египту.¹⁴⁷ Према Фармаколошком спису, аса-фетида представља смолу неког приморског дрвета, која се скупља лети и јако смрди, због чега се зове и *смргећа смола*. Што више смрди, одликује се и све већим квалитетом.¹⁴⁸

Гарофали (*gariofili*) се односе на *цветиове*, тј. *цветине њујолке* (*Caryophylli flos*) *каранфилића*, односно биљке *Eugenia Caryophyllata* Thunb. (= *Caryophyllus aromaticus* L., E. ar. Baill., *Jambosa caryophyllus* Niedenzu) – f. *Myrtaceae*, која потиче са Молучких и јужних Филипинских острва. Поред тога што представљају јак стимуланс, ароматик и коригенс, одлични су и као антисептик.¹⁴⁹ У Фармаколошком спису се за каранфилиће каже да расту у Индији и да се беру лети док су зелени, односно као пупољци, док њихово дејство траје осам година. Добри каранфилићи лепо миришу, дебели су, са једне стране имају главу као ексер, док им је други крај шиљат.¹⁵⁰ **Мастих** (*mastix*), односно *масџикс*, јесте ароматична смола која се добија засецањем биљке *масџике* – *Pistacia lentiscus* L. – f. *Anacardiaceae*, чији персијски назив гласи *фисџак*.¹⁵¹ Према Фармаколошком спису, мастих је смола једног ситног дрвета које расте код Грка и Арапа. Сматра се да је добра она која је чиста, бела и светла, док је жута помешана са земљом и није доброг квалитета.¹⁵² Дрога „**ГЛВТИНО АЛБОТИМЪ**“ (*glutinum albotim*) такође припада роду *Pistacia* L., пред-

146 Исто, 30–31, 199, 250 (v. *bernez/verniz*); Симоновић 1959, 90.

147 Исто, 196; Туцаков 1971, 172. В. и: Катић 1982, 52; Исти 1987, 25.

148 ХМК 1989, 100, 296. В. и: Ventura 2009, 210–212.

149 Симоновић 1959, 190; Туцаков 1971, 333. Stannard 1999, X 342–343, XVI 697, XVII 419. В. и: Катић 1982, 65; Исти 1987, 45; *Le livre des simples medecines* 1913, XIV. У издању ХМК цветови каранфилића су идентификовани као *Gariophalus aromaticus* (ХМК 1989, 116), тачније, поистовећени су са читавим родом, на шта је указао Panov 1994, 60–61.

150 ХМК 1989, 116–117, 313.

151 *Le livre des simples medecines* 1913, 116–118, 223, 226; Симоновић 1959, 360; Stannard 1999, VI 378, VIII 368, 373 (пар. 27), XVI 688; Paavilainen 2009, 545. У издању ХМК мастикс (смола) преведен је као мастика (биљка) – *Pistacia lentiscus* L. (ХМК 1989, 71; Катић 1982, 99; Исти 1987, 84). Вид. Panov 1994, 60.

152 ХМК 1989, 137–138, 335.

стављајући смолу *ѿеребинѿової* или *ѿерѿенѿинової дрвеѿа* – *Pistacia terebinthus* L.,¹⁵³ којој Авицена посвећује посебну пажњу као састојку разних мелема.¹⁵⁴

Лаодан (*laodanum*; *ladanum*), односно *лаодан*, представља смоласти производ који се излучује на површину листова биљке *Cistus ladanifer* L. (= *Stephanocarpus*) – *f. Cistaceae*, познатије као *дивљи ѿелин*.¹⁵⁵ У издању ХМК погрешно је идентификован као *коѿиѿѿњак* (*Asarum europaeum*).¹⁵⁶ У Фармаколошком спису лаодан је представљен управо као роса пријатног мириса, која пада на једну врсту траве са простора Грчке, иако неки сматрају да је плод, док поједини мисле да је у питању смола дрвета. Ову росу мешају са балегом од дивље козе и припремају прах. Као замена употребљаван је и црни прах од другог дрвета, док Диоскурид препоручује да се роса обавезно меша са другим састојцима, јер би у супротном била прескупа.¹⁵⁷ Мед (**МЕДЪ/МЕЛИ; melli**) служио је првенствено за прављење многих лековитих масти и мелема, припадајући лековима који су коришћени за клистирање – чишћење организма. У Фармаколошком спису (**ЃТ(Ъ) МЕЛИ, СЪРЪЧЪ МЕД(Ъ)**) разликује се неколико врста меда. У питоме и слатке спадају бели и жути мед, дивљи („од пчела које живе по планинама“) помало је горак, док је још горчи онај који потиче од пчела које се хране кестеновим дрветом.¹⁵⁸ Када је реч о шафрану (**ШАФРАНЪ**), поред специфичног мириса и лековитих својстава, због којих је налазио примену у прављењу електуарија, очигледно је била позната и његова хидроскопна особина, односно способност привлачења влаге.¹⁵⁹

Кѿпарѿсѿ (*cipressus*), односно *киѿарѿсѿ/чемѿрес* (*Cupressus sempervirens* L. – *f. Cupressaceae*) јесте биљка пријатног мириса пореклом из Персије и источног Средоземља.¹⁶⁰ **Ладрѿшѿ** (*laurus*) представља *ловор* (*Laurus nobilis* L. – *f. Lauraceae*), будући да је у Фармаколошком спису монографија о овој биљци насловљена: **ЃТ(Ъ) ЛАДРѿШѿ, СЪРЪЧ(Ъ) ЛОВОРѿКОВА ЗРЪНА** – *О ловорици или ловорикиним зрнима*.¹⁶¹ **Гѿниберѿ, ѿѿниперѿ/**

153 Paavilainen 2009, 550, 559–560. В. и: Симоновић 1959, 360.

154 *Avicennae medicorum Arabum principis, Liber Canonis* 1556, 885 (IV – 4, cap. 3); *Абу али ибн Сина – Авицена* IV 1980, 238, 245, 248–249, 352–353, 397, 345 et passim.

155 *Le livre des simples medecines* 1913, 100–101, 222; Симоновић 1959, 126; Stannard 1999, VIII 368.

156 ХМК 1989, 131–132, 329; Катић 1982, 92; Исти 1987, 76.

157 ХМК 1989, 131–132, 329.

158 Исто, 140, 338–339; Катић 1982, 99; Исти 1987, 84.

159 Туцаков 1971, 655.

160 *Le livre des simples medecines* 1913, 52–53, 207; Ventura 2009, 336–337; Симоновић 1959, 152–153; Катић 1987, 76.

161 *Le livre des simples medecines* 1913, 224; ХМК 1989, 134–135, 332. Симоновић 1959, 266; Туцаков 1971, 408; Катић 1982, 93; Исти 1987, 77; Stannard 1999, XII 165, par. 42.

ЈУНИПЕРЪ (*juniperus*) односи се на биљку *вењу* или *клеку* (*смрека*) – *Juniperus communis* L. – *f. Cupressineae*,¹⁶² која је у Фармаколошком спису представљена као дивље воће које даје плод величине зрна ловорике.¹⁶³ **КАПАРИШЪ** (*capparis*), односно *кайар/кайра* (*Capparis spinosa* L. – *f. Capparidaceae*),¹⁶⁴ у Фармаколошком спису се јавља као **КЕБЕРИ** (**ЏТЪ КЕВЪРИ**)¹⁶⁵, што очигледно представља српску транскрипцију арапског назива за ову биљку, који гласи *kaber*.¹⁶⁶ **ШКВИНАТ** или *sqüinantum* представља биљку *Symborogon schoenanthus* L. (= *Andropogon*) – *f. Gramina*, која се налази под називима *камиља љрава* или *зајадноиндијска лимунска љрава*.¹⁶⁷ Дрога **ШАВИНА** (*savina*) односи се на *савину* – биљку *Juniperus sabina* (= *Sabina officinalis* L.) – *f. Cupressaceae*.¹⁶⁸

Лек „**АКОРИ**“, који је у издању ХМК прочитан као **КОРИ**, преведен је као *коријандер* (**КОРИАН’ДРЪМЪ**, *coriandrum*) – *Coriandrum sativum* L. – *f. Umbelliferae*.¹⁶⁹ Овде се заправо ради о дроги **АКОРЪШЪ** (*acorus; achorus*), наведеној у генитиву – **АКОРИ** (*acori; achori*). У спису о једноставним лековима каже се да *акоруш* представља корен траве под називом **ГЛАДИОЛЪШЪ**, као и да је бољи онај који расте на сувом, у поређењу са оним са мочварног тла. Бере се у мају и користи тако што се корен исцепа на четворо, из кога се вади срж, која се потом оставља на сунцу да се суши.¹⁷⁰ У издању ХМК *акоруш* је идентификован као *водена сабљица*, односно биљка миришљавог корена *Acorus calamus*, L. – *f. Araceae*, који се и код Плинија, и у фармаколошком спису, између осталог, препоручује за побољшање апетита.¹⁷¹ Према француском издању списа *Circa instans*, у питању је корен биљке *Iris pseudo-Acorus* L. – *f. Iridaceae*, односно *водене љерунике*.¹⁷²

ГАЛІА МЪШКАТА (*gallia muscata*) идентификована је као *броћац* (*ивањско цвеће*), односно као *Galium mollugo*,¹⁷³ који припада роду *Galium* L. (= *Vaillantia, Valantia, Sherardia*) – *f. Rubiaceae*.¹⁷⁴ Међутим, *gallia muscata*

162 Симоновић 1959, 252; Туцаков 1971, 351–353; Катић 1982, 150; Исти 1987, 146.

163 ХМК 1989, 121–122, 318.

164 *Le livre des simples medecines* 1913, 201; Ventura 2009, 323–325; Симоновић 1959, 95.

165 ХМК 1989, 124, 321.

166 Симоновић 1959, 95.

167 *Le livre des simples medecines* 1913, 245; Симоновић 1959, 156; Stannard 1999, VIII 368.

168 *Le livre des simples medecines* 1913, XV; Симоновић 1959, 253.

169 *Le livre des simples medecines* 1913, 205; ХМК 1989, 131, 329; Симоновић 1959, 140; Туцаков 1971, 368–369; Катић 1982, 89; Исти 1987, 73; Stannard 1999, XVII 419.

170 ХМК 1989, 301–302. Вид. и: *Le livre des simples medecines* 1913, 8–9; Ventura 2009, 230–231.

171 ХМК 1989, 105; Симоновић 1959, 9. В. и: Исто, 248.

172 *Le livre des simples medecines* 1913, 193.

173 ХМК 1989, 118–119, 315.

174 Симоновић 1959, 207–208; Туцаков 1971, 308–309; Катић 1982, 65; Исти 1987, 45.

заправо представља сложени лек арапског порекла под називом *ghâlia* или *sokk*, који је доспеo у западноевропску медицину преко школе у Салерну. Помиње се у трактату о сложеним лековима – спису *Antidotarium* Николе из Салерна, док је у спис о једноставним лековима погрешно уврштен.¹⁷⁵ У *Хиландарском медицинском кодексу* стоји да поједини учитељи говоре да мускатна галија расте на неком дрвету као воће, док други сматрају да је попут мошуса, амбре или неке друге мирисне дроге. Затим се истиче да се ретко налази, због чега је драгоцен, као и да лекари греше када је користе у комбинацији са другим лековима. Скувана у вину, препоручивана је у виду напитка против стомачних тегоба.¹⁷⁶ Припрема *мошусне њалије*, коју описује Авицена, почињала је кувањем многобројних ароматичних састојака, којима је на крају додаван мошус.¹⁷⁷ С обзиром на то да се састојала од разних ароматичних смола, зачина и мошуса, мускатна *gallia* је изгледа заиста представљала материју сличну амбриној јабуци. Према једном од рецепата, припремана је од мошуса, три пута веће количине амбре, пет пута веће количине праха алојевог дрвета, одређене количине *graianīia* или *īraianīiove īume* (*dragantum/dragagantum*; **ДРАГАНТЪМЪ**),¹⁷⁸ односно смоле биљке *Astragalus gummifer* L. – f. *Fabaceae*, познате као *tragacantha*,¹⁷⁹ и ружине водице, након чега је смеси додаван шећер или мед.¹⁸⁰ Постојале су и друге врсте *galliae* (*gallia sebellina*, *gallia adefangina*, *gallia magna* и др.), међу којима је *gallia muscata* имала највећу примену.¹⁸¹ *Мошусној њалији* је најсличнија била *alīpta muscata*, која, према сачуваном рецепту, има још већу аналогију са амбрином јабучком, будући да се састојала од ладанума, сторакса каламита, црвеног сторакса, алојевог дрвета, амбре, камфора, мошуса и ружине водице.¹⁸²

Гурки мигдал/амигдал (*amygdal amarum*) или **јорки багем** поседује многа лековита својства, док се од њега добија вода, етарско и масно уље. Бадем (*Prunus amygdalus Stockes* (= *Amygdalus communis* L.) – f. *Rosaceae*) потиче из Мале Азије и Месопотамије и подразумева две врсте – **јорки** (*Prunus amygdalus amara*), чије је семе лековито и отровно, као и **слајки**

175 *Inventaire de la pharmacie de l'hopital St-Nicolas de Metz* 1894, 25, нар. 72; *Le livre des simples medecines* 1913, 94, 218.

176 ХМК 1989, 118–119, 315.

177 *Абу али ибн Сина – Авицена IV* 1980, 530.

178 *Avicennae medicorum Arabum principis, Liber Canonis* 1556, 885; *Le livre des simples medecines* 1913, 75–76, 210; ХМК 1989, 120, 316–317 (у овом издању је погрешно идентификован као биљка *козинац*, односно *Astragalus tragacantha*).

179 Panov 1994, 60; Paavilainen 2009, 560.

180 *Inventaire de la pharmacie de l'hopital St-Nicolas de Metz* 1894, 25, нар. 72.

181 Исто.

182 Исто, 25, нар. 73.

бадем (*Prunus amygdalus dulcis*).¹⁸³ У монографији о бадему Фармаколошког списка (Ѓт(ъ) амгдалѣ, сърѣч(ъ) мигдалѣ) такође су представљене две врсте ове биљке, уз напомену да се горки бадем чешће користи као лек.¹⁸⁴ *Ажарѡ* (*asarum*) представља *койиѣњак* – *копитњикъ* (*Asarum europaeum* L. – f. *Aristoloshiaceae*).¹⁸⁵

Као што је утврђено у овом излагању, групи од 24 лековите материје, препоручиване за мирисање или кађење у циљу заштите од куге, припадали су: алојево дрво врсте каламбака (ксилоалое), амбра, тамјан, мошус, куст (костус), чврсти сторакас (сторакас каламит), сандарак, асафетида, цветови (пупољци) каранфилића, мастикс, терпентинова смола (глутидум алботим), смола дивљег пелина (лаодан), мед, шафран, кипарис, ловор, клека (ђунипер), капар, камиља трава (сквинат), савина, водена сабљица или водена перуника (акорус), мошусна галија, горки бадем и копитњак, након чега се као средства за кађење помињу и сандалово дрво, камфор, кора од нара и мирта. Међу наведеним лековитим дрогама преовладавале су оне биљног порекла, које обухватају ароматичне корене, смоле и разно мирисно биље или плодове. У ароматичне корене спадају: ксилоалое/каламбака (алојево дрво), затим костус или куст, акорус и сандал. Миришљаве смоле или сличне смоласте продукте представљају: тамјан, сторакас каламит, сандарак, асафетида, мастикс (смола мастике), терпентинова смола, лаодан (смоласта излучевина дивљег пелина) и камфор, којима се може придружити и мед. Мирисном и лековитом биљу припадају: цветови каранфилића, шафран, кипарис, ловор, клека, капар, сквинат (камиља трава), савина, горки бадем, копитњак, кора од нара и мирта. Од дрога животињског порекла присутне су две посебно ароматичне и цењене материје – амбра (излучевина кита уљешуре) и мошус (жлездаста излучевина јелена мошуса). Такође се јавља и један сложени лек налик *амбриној јабуци*, у чији су састав улазиле неке од претходно поменутих материја – тзв. *мошусна њалија*. Као и у случају узрока, облици лечења и превенције, као и избор и начин употребе лековитих дрога у терапијама за кугу према *Хиландарском медицинском кодексу*, одговарали су готово у потпуности, како учењима Авицене, тако и схватањима и пракси западноевропске научне медицине у периоду великих епидемија, почев од друге половине XIV века.

183 Симоновић 1959, 379, 381–382; Туцаков 1971, 173–174; Катић 1982, 49; Исти 1987, 21; Stannard 1999, IX 5–6.

184 ХМК 1989, 108, 305. Вид. и: *Le livre des simples medecines* 1913, 14; Ventura 2009, 238–241.

185 ХМК 1989, 71, 118. *Le livre des simples medecines* 1913, XIII; Симоновић 1959, 52. Катић 1982, 89; Исти 1987, 72; Paavilainen 2009, 533.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

- Абу али ибн Сина – Авицена IV (1980): *Абу али ибн Сина – Авицена. Канон врачевной науки кнѣа IV*, ред. А. С. Садыков и др, Ташкент: Академия наук Узбекской ССР Институт востоковедения им. Абу Райхана Беруни.
- Теодосије (1860): *Теодосије, Живої Свеїшоїа Саве / найисао Доменїијан*, изд. Даничић, Ђура, Београд: Друштво србске словесности.
- Теодосије (1988): Теодосије, *Жиїија*, прев. Мирковић, Лазар, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.
- ХМК (1980): *Хиландарски медицински кодекс N. 517, њеїов садржај, ѿорекло и значај* (Катић, Реља) + фототипско издање, Београд: Народна библиотека Србије.
- ХМК (1989): *Хиландарски медицински кодекс N. 517. Превод*, приредио и уводну студију написао: Катић, Реља В., транскрипција српскословенског текста и превод: Котарчић, Љубомир и Милојевић Младен, Београд: Народна библиотека Србије; Републички завод за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу СР Србије (Београд); Горњи Милановац: Дечје новине.
- Avicennae medicorum Arabum principis, Liber Canonis* (1556): *Avicennae medicorum Arabum principis, Liber Canonis, de medicinis cordialibus, et Cantica*. Iam olim quidem a Gerardo Carmonensi ex Arabico fermone in Latinum confuerfa, Basileae, per 10 annes Hernagios 1556.
- Inventaire de la pharmacie de l'hopital St-Nicolas de Metz* (1894): *Inventaire de la pharmacie de l'hopital St-Nicolas de Metz (27 Juin 1509)*, publiè pour la première fois par le dr Paul Dorveaux, Paris – Nancy.
- Le livre des simples medecines* (1913): *Le livre des simples medecines. Traduction française du Liber de simplici medicina dictus Circa instans de Platearius tirée d'un manuscrit du XIIIe siècle*, publiè pour la première fois par le dr Paul Dorveaux, Paris.
- Ventura, Iolanda. (2009): *Tractatus de herbis* (Ms London, British Library, Egerton 747), a cura di Iolanda Ventura, Firenze: Edizione nazionale „La scuola medica salernitana“.

Литература:

- Бојанин, Станоје (2012): „Лечење биљем у средњовековној Србији“, *Годишњак за друшћивену историју XIX–I*, 7–34, Београд.
- Бојанин, С. (2015): „Амбра: лек средњовековне Србије“, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VI*, ур. Г. Јовановић, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 159–174.
- Бојанин, С. (2017): „Хиландарски медицински кодекс и научна медицина на средњовековном Балкану“, у: *Средновековниїе Балкани каїо свеїшовен*

- кръсїойъїї: конїақїї и обмен*, Л. Симеонова, Л. Тасева (ур.), 277–294, Софија: Институт за балканистика с Център по тракологија Българска академия на науките.
- Грмек, Мирко (1961): „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517“, *Сїоменик САНУ 110*, 31–45, Београд.
- Јовановић, Томислав. (1990): „Приказ: Хиландарски медицински кодекс N. 517, Превод. Приредио и уводну студију написао Реља В. Катић. Транскрипција српскословенског текста и превод Љубомир Котарчић и Младен Миљивојевић, Народна библиотека Србије – Београд, Дечје новине – Горњи Милановац, Републички завод за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу СР Србије – Београд, Београд 1989, стр. LI + 508“, *Јужнословенски филолоџ XLVI*, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Катић, Реља. (1958). *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд: САНУ.
- Катић, Р. (1965). *О њојавама и сузбијању заразних болесїи код Срба од 1202. до 1813. године*, Београд: САНУ.
- Катић, Р. (1967). *Срїска медицина од IX до XIX века*, Београд: САНУ.
- Катић Р. (1977). „Српски превод Liber de simplici medicina dictus Circa Instans Mathhaeus Platearius из Хиландарског медицинског кодекса бр. 517“. *Зборник Маїице срїске за књижевност и језик 25/2*, 193–275, Нови Сад.
- Катић, Р. (1978): „О утицају списа Ioaneusa Platearius на постанак терапијских зборника Српске средњовековне медицине“, *Acta historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinae*, Београд: Савез научних друштава за историју здравствене културе Југославије, 35–54.
- Катић, Р. (1981). *Порекло срїске средњовековне медицине*, Београд.
- Катић, Р. (1967). *Срїска медицина од IX до XIX века*, Београд.
- Катић, Р. (1990). *Срїска средњовековна медицина*, Горњи Милановац: Дечје новине.
- Катић, Р. (1986). „Терапијски зборници српске средњовековне медицине и њихово порекло“, *Археографски њрилози 8*, Београд, 123–131.
- Катић, Р. (1982). *Терминологија срїске средњовековне медицине и њено објашњење*, Београд.
- Катић, Р. (1987). *Термилошки речник срїске средњовековне медицине*, Београд.
- Костић, А. (ур.) (1976). *Медицинска енциклопедија: азбучна: Вук Караџић – Larousse, друїи њом (I–II)*, Београд: Вук Караџић; Сарајево: Свјетлост.
- Митровић, Катарина (2021): „Неколико цртица из живота средњовековног Котора у доба куге“, у: С. Мишић, К. Митровић (ур.), *Пошасїи на њлу средњовековних срїских земаља (еїндемије – неїооде – ілаг)*, Београд: Универзитет, Филозофски факултет, 87–102.
- Радић, Радивој (2004): „Болести и лечење“, у: *Приваїни живої у срїским земљама средњеї века*, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд, 394–418.
- Симоновић, Драгутин (1959): *Боїанички речник: имена биљака*, Београд: САНУ.
- Туцаков, Јован (1971): *Лечење биљем: фїїоїераїија*, Београд: Култура.

- Туцаков, Ј. (1979): „Допринос Светога Саве унапређењу здравствене културе у средњовековној Србији“, у: *Сава Немањић – свети Сава: историја и предање*, Београд: САНУ, 269–278.
- Benedictow, O. J. (2004): *The Black Death 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Byrne, Joseph Patrick (2004): *The Black Death*, London: Greenwood press.
- Cohn, S. K. (2008): „Epidemiology of the Black Death and Successive Waves of Plague“, *Medical History*, 52, Supplement 27, 74–100.
- Divković, Mirko. (1900). *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb: Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada.
- Fabrizi, Christiane (2007): „Treating Medieval Plague: The Wonderful Virtues of Theriac“, *Early Science and Medicine* 12/3, 247–283.
- García-Ballester, Luis, Franch, Roger, Arrizabalaga, Jon and Cunningham, Andrew (1994): *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge.
- Panov, Ivica (1994): „Botanički i farmakognoski nazivi u Hilendarskom medicinskom kodeksu“, *Arhiv za farmaciju* 44, 1–2, Beograd.
- Paavilainen, Helena M. (2009): *Medieval Pharmacotherapy Continuity and Change. Case Studies from Ibn Sīnā and some of his Late Medieval Commentators*, Leiden – Boston 2009.
- Riddle, John M. (1964): „Pomum ambræ: Amber and Ambergris in Plague Remedies“, *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 48, H. 2, 111–122.
- Stannard, Jerry (1999). *Herbs and herbalism in the Middle Ages and Renaissance*, Aldershot; Burlington: Ashgate.
- Šercer, Ante, Grmek, Mirko Dražen (gl. red.) (1969): *Medicinska enciklopedija 4 (Komb–Nju)*, Zagreb.
- Voigts, L. E. (2010): „Humours“, In: R. E. Bjork (ed.), *The Oxford Dictionary of the Middle Ages* 2, Oxford, 820.

Интернет странице:

<https://web.archive.org/web/20090729054124/http://mediatheek.thinkquest.nl/~11118/en/development/types.list.auster.html>

Marina Štetić

UNDERSTANDING THE CAUSES AND TREATMENT OF THE PLAGUE ACCORDING TO THE *HILANDAR MEDICAL CODEX*

The paper discusses the causes, forms of treatment, nutrition, and prevention of plague, based on the writings of infectious diseases, which is part of the medical collection called *Hilandar Medical Codex* (No 517). This Cyrillic manuscript was created at the beginning of the second decade of the 16th century, in the form of an Old Serbian translation of the most important medical records of the medical schools in Salerno and Montpellier, on which the entire Western European and Serbian medieval scientific medicine was based, established on ancient (Greco-Roman) and Arab traditions. The paper on simple medicines, mostly used in therapies for the treatment and prevention of plague, is a translation of the pharmacopeia of Matthaeus Platearius *Circa instans* – one of the most important writings from Salerno from the second half of the 12th century. The text on the causes, treatment, protection, and phenomena that were announcing the plague in the Hilandar manuscript comes from Book IV of the *Canon of Medicine*, the work of the Arab physician Avicenna (first half of the 11th century). This writing entered the *Hilandar medical codex* through a Latin translation of Avicenna's work, which probably also originated from the medical school in Salerno. It is considered that the text about the plague of the Hilandar medical collection is a translation of some Latin document that was created in the period between the second half of the 14th century, that is, from the appearance of one of the biggest epidemics of this disease in 1347/1348, until the end of the 15th century. This is the period when Western European doctors and professors further improved the existing knowledge about this plague, within the framework of special treatises dedicated to the plague (*cosilium*), intended for a wider audience. In this paper, special attention was paid to the identification, characteristics, and properties of medicinal drugs, mainly of herbal origin, which were used in anti-plague therapies.

According to the understandings of ancient and medieval medicine, the plague was caused by putrefaction (Serb. *gnjilost*; Lat. *miasma*) – a poisonous substance that enters the human body from infected air and water through the respiratory tract or open pores on the skin. It was also believed that the appearance of miasmatic vapors was facilitated by great conjunctions of the planets and southerly winds. The treatment of the plague was done in two ways – in the form of therapy for the sick, as well as in the form of preventive measures intended for healthy people who were in direct contact with the infected. Venesection (phlebotomy) was applied to sick persons, which, following the humoral theory, cleansed the blood of poisons, after which an enema was performed. Having in mind that air contamination was considered the main cause of the plague, the patient was advised to stay in a clean and ventilated room, which should be sprinkled with leaves and twigs of fragrant plants and sprinkled with scented water, while holding sweet-smelling fruit. Part of the therapy consisted of certain

ointments and salves for anointing the face and body, made from rose water, camphor, sandal, etc. Those who suffered the plague were forbidden to do any kind of work and to bathe in steam. They were advised to drink cold water and eat light, acidified, bitter, and fasting foods. Complex medicinal substances with antidote properties, such as *theriac* and *mithridatium*, were considered the most effective anti-plague drugs. An *electuarium* (medicinal jam) made of myrrh, aloe, and saffron was also recommended.

For the prevention of the plague, many medicines were recommended, mostly on an herbal basis. They should be smelled or burned and incensed, both in the room and on oneself, to disinfect and absorb the rot in the air, as well as to improve the mood. Of the medicinal drugs that were used for the aforementioned purposes, the most commonly mentioned were various plants with aromatic roots: aloe tree (*lignum aloes*), costus (*costus*), gladiolus (*acorus*), then aromatic plant resins: frankincense (*boswellia*), solid storax (*storax calamit*), berniz/verniz (French *sandaraque*), asa-foetida (*assa-foetida*), mastic (*mastix*), terebinth resin or pistachio resin (*glutinium albotim*), ladanum (*laudanum*), camphor (*camphora*), as well as other fragrant herbs: clove flowers (*gariophylli*), saffron (*crocus*), cypress (*cipressus*), laurel (*laurus*), juniper (*juniperus*), caper (*capparus*), camel grass (*squinantum*), savin (*savina*), bitter almond (*amygdal amarum*), asarabacca (*asarum*), myrtle (*mirtus*), sandal (*sandal*) and others. Among drugs of animal origin, *ambergris* and *musk* were used. The combination of ambergris and some of the mentioned ingredients, such as aloe tree powder, frankincense, musk, solid storax, ladanum, clove flowers, rose water and others, made a special, characteristic mixture called *ambergris apples* (*pomum ambrae*), which had to be worn with oneself and smelt, to strengthen the heart and brain and protect against poisoned air. Among the drugs belonging to the group of aromatics and fumigators, recommended as protection against the plague, there was also a complex drug of Arab origin, that reached Western European medicine through the school in Salerno. It is the so-called “musk gall” (*gallia muscata*). According to one of the recipes, this medicine consisted of musk, ambergris, aloe tree powder, tragacanth (*dragagantum/dragantum*) – resins of the astragal plant, honey, as well as rose water, which connected the other ingredients and gave the mixture its shape.

Keywords: *plague, cause, treatment, prevention, herbs, infectious diseases, the Hilandar medical codex, Avicenna, the Canon of Medicine, Salerno, Serbian medieval scientific medicine.*